Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO). Aflevering 1

Jo Daan en M.J. Francken

bron

Jo Daan en M.J. Francken, *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling (ANKO). Aflevering 1*. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam 1972

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/daan001atla01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

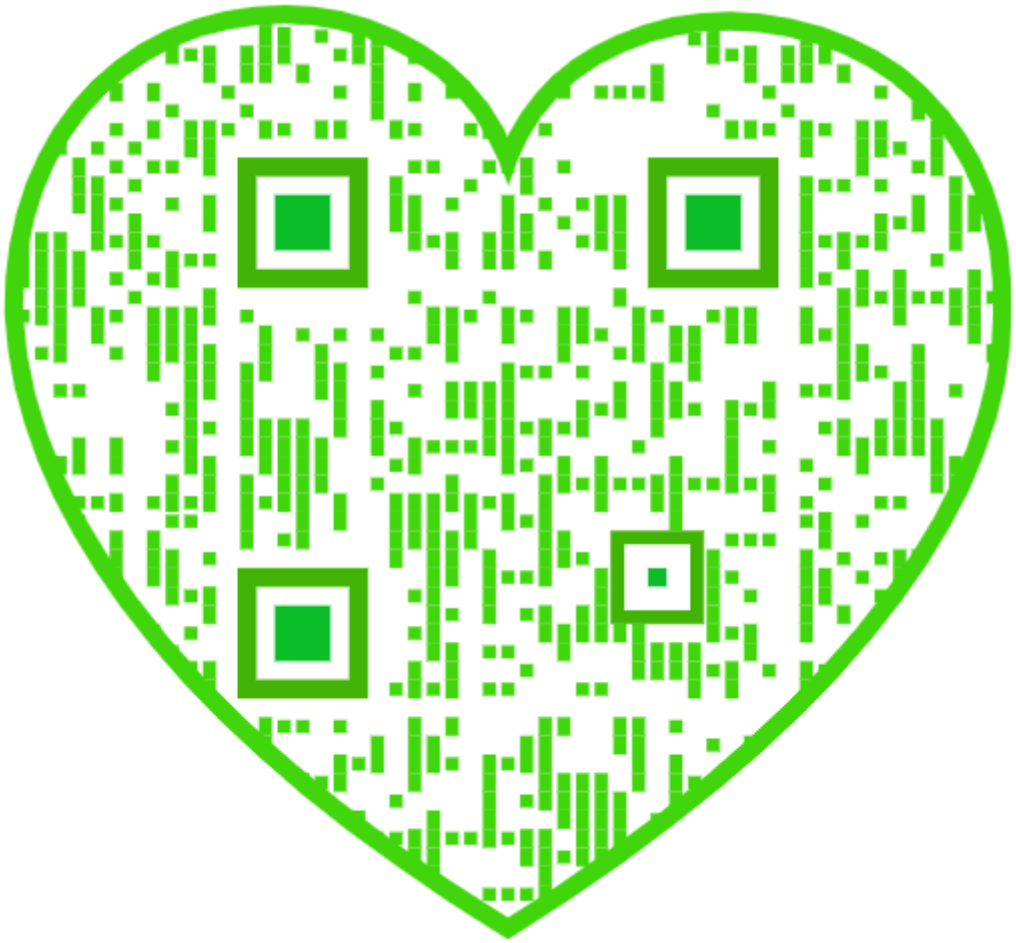

Een woord vooraf

De ‘Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling’, oftewel ANKO, wordt niet alleen uitgegeven door de Dialectencommissie, maar deze commissie heeft er ook het initiatief toe genomen. Dat was in 1964 en het voorstel is uitgegaan van Prof. Dr. B. van den Berg. Verder heeft de commissie zich als commissie niet zo veel met de ANKO bemoeid, maar de keuze, de bewerking en de toelichting van de kaarten overgelaten aan het hoofd van het Dialectenbureau Dr. Jo Daan en haar medewerkster M.J. Francken. Het is gezien deze gang van zaken logisch dat de auteurs in hun inleiding zelf hun werkwijze verantwoorden. Mijn introductie zij dan echter daarnaast een complementaire verantwoording van het plan.

Het Dialectenbureau van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen heeft sinds het werd ingesteld - nu al weer ruim 40 jaar geleden - materiaal verzameld, maar tot publicatie van taalkaarten op grond van dit materiaal is het pas geleidelijk aan gekomen. Het initiatief tot de ‘Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland’, waarvan de eerste aflevering in 1939 verscheen, is genomen door Prof. Dr. G.G. Kloeke. Het was zijn eigen materiaal dat hij tot kaarten verwerkte of liet verwerken en het resultaat kon met recht de ‘Leidse Taalatlas’ genoemd worden. Pas in 1944, bij mijn aankondiging van de derde aflevering, in *NTg* 38, 43, kon ik schrijven: ‘te beginnen met deze aflevering heeft de atlas zijn specifiek-Leids karakter verloren, want naast 13 kaarten die tot de Leidse reeks behoren vindt men er hier ook twee van de “Akademiereeks”, bewerkt door de secretaris van het Amsterdamse dialectenbureau Dr. P.J. Meertens en zijn medewerkster J.C. Daan. Naar mij is meegedeeld zal de volgende, de vierde aflevering geheel gevuld worden met kaarten van de Amsterdamse reeks.’ En zo is het inderdaad gegaan: de Dialectencommissie van de Akademie en

haar bureau zijn de erfgenamen geworden van Kloeke's atlas. Het aanvaarden van de erfenis heeft met zich meegebracht dat er aan de wijze waarop het materiaal tot kaarten verwerkt werd principieel niets veranderd is. Ik moet, om het wel principieel andere, eigen karakter van de ANKO duidelijk te maken, nu allereerst Kloeke's werkwijze karakteriseren.

Voor Kloeke was het in zijn Leidse tijd een ideaal geworden om zuiver-documentaire kaarten te publiceren. De kartograaf moest de dialectgegevens transponeren tot kaarttekens, maar daarbij zo min mogelijk als interpretator optreden. Er zijn bij enkele van Kloeke's kaarten wel commentaren geschreven - door hemzelf of door anderen -, maar de commentaar vormde naar zijn mening geen integrerend deel van de kartering. De kartering zou in zichzelf compleet zijn en ‘objectief’. Ik heb Kloeke's ideaal altijd als een illusie beschouwd. Werkelijk objectief is alleen een kartering op de wijze van Gilliéron in zijn ALF of van Blancquaert in zijn RND. Zo'n objectieve kartering met fonetisch genoteerde gegevens levert evenwel geen echte kaarten op maar ‘geografisch geproportioneerde verzamelstaten’. Echte kaarten ontstaan pas door een transpositie van de locale gegevens tot tekens, die in hun samenspel voor het oog een beeld en voor de geest een ‘verhaal’ oproepen. Zulk transponeren ís altijd interpreteren, al was het alleen maar doordat de kartograaf zich rekenschap moet geven van de etymologische samenhang der afzonderlijke gegevens. Hij onderscheidt types en ondertypes, hij transponeert niet mechanisch maar ‘gericht’, hij laat zich leiden door bepaalde interpretatieve gedachten. Over die interpretatieve gedachten is misschien wel discussie mogelijk en in ieder geval moet de interpretator-kartograaf zijn lezers in de gelegenheid stellen met hem mee te denken. Daartoe is een commentaar nodig waarin op zijn minst de tekenkeuze wordt toegelicht. Een ‘objectieve’ taalatlas zoals Kloeke voor de geest stond wordt onvermijdelijk een - voor de ingewijden - interessant, maar - voor de ‘algemene lezer’ - veelszins

kryptisch prentenboek. Het is niet verwonderlijk dat de door Kloeke opgezette en door de Dialectencommissie voortgezette ‘Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland’ zich nooit in een bijzonder grote populariteit heeft mogen verheugen. Niettemin moet hij verder worden voortgezet, documentair, zij het nu natuurlijk liefst mét gelijktijdige commentaar!

Mijn laatste zin heeft nadruk. Het feit dat de kaarten van de ‘Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland’ tegenwoordig zo traag verschijnen moet vooral niet in die zin worden uitgelegd dat de Dialectencommissie in de voortzetting van Kloeke's onderneming niet zoveel meer zou zien. De documentaire atlas móet worden voortgezet en zál worden voortgezet. Maar daarnaast is er naar de stellige overtuiging van de commissie plaats voor een andere atlas, een bewust ‘gerichte’ atlas, die kaarten aanbiedt waar ook de ‘algemene lezer’ iets aan heeft, omdat hij ze inderdaad lézen kan. Dat zijn kaarten waarbij de kartograaf juist zo ver mogelijk gaat met de interpretatie van zijn gegevens en zo volledig mogelijk rekenschap aflegt over zijn interpretatieve gedachten. Een atlas met zulke kaarten wil de ANKO zijn. Zijn ‘gerichtheid’ is op het eerste gezicht duidelijk, al door zijn titel namelijk: hij wil een hulpmiddel zijn bij de studie van de nederlandse klankgeschiedenis-in-de-ruimte. De kaarten zijn zo gekozen dat in de erbij behorende commentaren een aantal belangrijke thema's van de ‘nederlandse klankontwikkeling’ aan de orde kunnen worden gesteld. De commentaren zijn er voor de kaarten, de kaarten zijn er ook voor de commentaren, kaart en commentaar vormen telkens een tweeëenheid. De ‘taal der tekens’ is op deze kaarten veel eenvoudiger dan op die van de documentaire atlas; er is bij de transpositie van locaal dialectgegeven tot locaal teken dan ook veel vereenvoudigd. Nooit echter zonder dat er uitvoerig verantwoording over is afgelegd. Kaarten en commentaren kunnen daardoor mede een uitgangspunt bieden voor verdere discussie - voor de ingewijden!

Dat is dan het plan zoals het in 1964 door de commissie is geformuleerd en zoals het nu met een eerste tiental

kaarten tot uitvoering is gebracht. Het is mij een vreugde deze eerste aflevering te mogen aanbieden aan vakgenoten en hen die het hopen te worden, als stof ter instructie en stof ter discussie.

K. Heeroma
Voorzitter van de Dialectencommissie van de Kon. Ned. Akademie v. Wetensch.

Inleiding

Dialektgeografisch gezien wordt Nederland verdeeld in een westelijk en een oostelijk deel door isoglossen die ongeveer in de richting noord-zuid lopen. De relevantie van de betrokken verschijnselen als streektaalkenmerk is ongelijk, zowel linguïstisch als sociologisch, zowel synchronisch als diachronisch. Deze verschillen tussen de westelijke en oostelijke streektalen in Nederland en Vlaams-België hebben de oudere dialektologen ertoe gebracht om aan te nemen, dat een deel van de westelijke verschijnselen eigen geweest zijn aan een 'ingweoons' dialekt, dat de taal van de stam der ingweonen geweest zou zijn. Zonder deze taalkundige hypothese zou deze stam nooit in groter kring bekend zijn geworden en het enige tijd zijn gebleven.

Men kan zich afvragen wat de oudere taalgeleerden heeft geboeid in dat veronderstelde ingweoons en waardoor het populair kon worden buiten de kring van taalgeleerden, maar het is hier niet de plaats om te trachten dit samenspel van objektieve wetenschap en subjektieve voorkeur te ontwarren. Later heeft men, meer bezonnen, getracht het veronderstelde verband tussen de taalverschijnselen en de volksstam los te maken door het ingweoons te herdopen in kustgermaans, noordzeegermaans of noordwestgermaans[1]. Heeroma stelde voor om naam en begrip niet te verwerpen, howel hij het ingweoons van de historische dialektologie een studeerkamerbegrip met een studeerkamernaam heeft genoemd. Hij wil er nú onder verstaan 'een bundel klankwetten, waarvan de oudste misschien in de 5e eeuw of daaromtrent kunnen worden gesitueerd en de jongste stellig wel een eeuw of vijf later moeten worden geplaatst'[2].

1) P. Jörgensen (1956) 7-14; H.Kuhn (1956) 15-20.
2) K. Heeroma (1965 [a]) 10-33, dez. (1965 [b]) 1-15, dez. (1970).

We hebben zoveel woorden aan dit studeerkamerbegrip gewijd, omdat de term ingweoons (of ingvaeoons) in de 8e druk van de Historische grammatica van het Nederlands door Schönfeld-Van Loey [1970] wordt gehandhaafd. Maar hoe men het ook noemt, het is een historisch begrip, de taalkenmerken ervan zijn verdwenen of stervende. Een enkel woord met een ingweoons kenmerk dat expansieve kracht vertoont, ontleent deze alleen aan recente integratie binnen het Nederlands en niet aan zijn fonematische oorsprong.

De kaarten van deze atlas zijn echter getekend met synchronisch materiaal (synchronisch in de ruime betekenis van twintigste-eeuws), die van de eerste aflevering brengen vooral verschillen tussen streektalen van het westen en oosten in beeld, zowel zogenaamd ingweoonse verschijnselen, die soms ook eigen zijn aan het Engels en Fries, als de kenmerken die veroorzaakt zijn door oostelijke vernieuwingen, samenhangend met ontwikkelingen in het Duitse taalgebied, of door bewegingen binnen het Nederlandse taalgebied, zowel intern- als extern-linguïstische. De tegenstelling west-oost heeft op de kaarten nadruk gekregen door het gebruik van de symbooltekens: voor het westen of noordwesten is de cirkel, voor het oosten zijn lijntekens gebruikt. Door deze tekens valt het ook onmiddellijk op, dat west, resp. oost gebieden van wisselende omvang en uitbreiding zijn. Noord-Holland benoorden het IJ is het enige gebied dat op alle kaarten het taalverschijnsel heeft, dat met het cirkelteken is aangegeven. Zeeland en Friesland sluiten zich er dikwijls bij aan, West- en Oost-Vlaanderen minder vaak. De grootste verspreiding van de westelijke verschijnselen vertonen de kaarten 2 en 8, met *brocht* voor *bracht*, en *boek* inplaats van ouder *book*. In de teksten wordt deze tegenstelling zowel in de tijd als in de ruimte uitgebreid.

De woorden westen en oosten worden gerechtvaardigd door de opvallende loop van een groot aantal isoglossen, in de richting noord-zuid, soms ongeveer evenwijdig aan de Noordzeekust. Dit verloop toont op zijn wijze dat het Nederlands (met zijn streektalen) een positie inneemt tussen het En-

gels en het Duits. Gedurende een tijdperk dat eeuwen overspant, hebben de westelijke vernieuwingen aan de ene kant en oostelijke wijzigingen aan de andere kant de taalkundige kloof tussen het westen en het oosten veroorzaakt of verdiept. Duitsers die nog altijd menen dat het Nederlands een dialekt van het Duits is, mogen ervan verdacht worden alleen oostelijke Nederlandse streektalen te kennen, waar de umlaut in het morfologisch systeem een grote rol speelt, evenals in het Duits, en westelijke vernieuwingen niet zijn doorgedrongen, zoals de ontwikkeling van *al* en *ol*+dentaal tot *ou*+dentaal, de apokope in de 1e pers. sing. t.t., palatalisering van germ. *û*, enz.

Van Haeringen (1956) heeft deze middenpositie aan vele verschijnselen gedemonstreerd, Frings (1944) legde de nadruk op het eigen karakter van het Nederlands vooral in zijn historische ontwikkeling. Wij zullen, als een van de kaarten er aanleiding toe geeft, wijzen zowel op de historische ontwikkeling als op de synchronische toestand waardoor het Nederlands, ondanks overeenkomsten met de buurtalen een zelfstandige plaats inneemt.

De naam van deze verzameling kaarten, Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling, suggereert dat de kaarten 'ontwikkelingskaarten' zijn. Goossens geeft daarvan de volgende definitie: een ontwikkelingskaart geeft, wat in de delen van het onderzochte gebied uit een element van een ouder foneemsysteem is ontstaan[1)]. Hij voegt eraan toe dat men in de 'klassischen extralinguistischen Lautgeographie' zich in de regel beperkte tot de ontwikkeling in geïsoleerde woorden en noemt voorbeelden (Wenker, Te Winkel) waarin pogingen om grenzen van een klankwet te tekenen mislukten.

Theoretisch mag men zich noch voor synchronische strukturele noch voor diachronische klankgeografie beperken tot geïsoleerde woorden. Moulton toonde aan dat het mogelijk is diasystemen en klinkerstrukturen vast te stellen voor het Duitszwitserse gebied; hij maakte daarbij gebruik van

1) Goossens (1969) 29.

de gegevens van het Schweizerisches Wörterbuch, dat lexikaal uitvoerig en fonetisch nauwkeurig is[1)]. Voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België is het echter nog niet mogelijk, omdat er onvoldoende materiaal is dat onderling vergelijkbare gegevens bevat.

Dat van de Rnd kan een uitgangspunt vormen, want het is fonetisch bevredigend, maar lexikaal te beperkt; woordenboeken, die lexikaal veel uitvoeriger zijn, geven echter onvoldoende fonetische en weinig of geen fonologische informatie; dialektgrammatika's die in beide opzichten bevredigend zijn, overspannen een naar verhouding slechts klein deel van het taalgebied. Voor dit hele gebied kan men dus niet vaststellen wat men minimaal nodig heeft:

1 de foneeminventarissen;
2 de woorden waarin die fonemen voorkomen.

Uit deze beide samen kan men immers de foneemsystemen samenstellen, en door vergelijking met het oud- of westgermaanse systeem de diasystemen.

Het vaststellen van de foneemsystemen wordt nog bemoeilijkt door het feit, dat streektaalgrenzen in ons land, op een enkele uitzondering na, niet strak zijn, maar gevormd worden door smallere of bredere isofonenbundels, en dat bovendien de grenzen van een klankverschijnsel in incidentele woorden soms wel, maar dikwijls niet samenvallen, zodat ook hier zones ontstaan. De optimale grenzen van een verschijnsel en van een streektaal zijn in vele gevallen niet ondubbelzinnig vast te stellen.

Dat betekent niet dat klankstruktuurgeografie voor het Nederlandssprekende gebied onmogelijk zou zijn. Heeroma (1961) beperkte zich tot struktuurelementen, waarbij hij de klinkers met gemiddelde openingsgraad niet in zijn beschouwing betrok en weinig of geen lexikale toelichting gaf; Heeroma (1963) behandelt de systemen van korte vokalen, geeft geen lexikale toelichting en spekuleert over tussen-

1) Moulton (1960, 1961 [a] en [b], 1962, 1963, 1964, 1965, 1968).

stadia; Goossens (1965, 35-36) beoordeelde het materiaal van de Rnd gunstig voor struktureel onderzoek ondanks de tekorten, maar hij stelde ook vast dat het in bepaalde gevallen onvoldoende is; Goossens (1969) beperkte zich tot struktuurelementen en tot een deel van het taalgebied.

Nadat we enige jaren met de atlassen van de Rnd hadden gewerkt zijn we tot dezelfde konklusie gekomen wat betreft de korte vokalen. Het inzicht in de struktuur van de systemen van lange vokalen wordt echter belemmerd doordat de aanduiding van klinkerlengte niet in alle atlassen voldoende duidelijk is om in de vokaalsystemen te verwerken. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de zwakke fonologische relevantie van de klinkerlengte in een deel van ons taalgebied. Maar ook sleeptoon en valtoon, die in Limburg wel relevant zijn, worden in de noteringen van de atlassen niet of niet duidelijk aangegeven.

Ondanks deze bezwaren kozen we de Rnd als de best bruikbare basis, nog niet voor een struktuurgeografie, maar voor een geografisch overzicht van de stamklinkervarianten, zowel fonemen als allofonen; in de tekst wordt het kaartbeeld vergeleken met dat van verwante woorden en met het foneem uit een ouder taalstadium waaruit het zich heeft ontwikkeld.

Om dit te kunnen doen heeft men woorden nodig die in het hele betreffende gebied voorkomen, liefst in een vergelijkbare hoge gebruiksfrekwentie en in een vergelijkbare fonetische omgeving; het eerste om invloed van extra-linguïstische elementen zoveel mogelijk uit te schakelen, het tweede om het kaartbeeld niet door allofonen te laten vertroebelen. Maar hierop is de Rnd niet berekend, het materiaal geeft niet meer dan een uitgangspunt en is het best te gebruiken samen met een fonologische studie, zoals bv. Sassen (1953), of Roels (1930) (Zie o.a. Daan 1968). Niet alle woorden die in de Rnd gevraagd zijn behoren tot de dagelijkse omgangstaal in het hele gebied van Nederland en Nederlandssprekend België. Om enkele voorbeelden te noemen: *zoon* was geschikt geweest voor een ANKO-kaart, maar de Rnd heeft alleen: de zoon van de koning. In Nederland zegt men

vaak wel: *m'n zeun* maar de *zoon van de koning*. De zin waarin *wonen* voorkomt, werd vaak syntaktisch niet aanvaard en daarom gewijzigd. *Vogel*, dat er niet in voorkomt, hebben we tenslotte aan schriftelijk materiaal moeten ontlenen. Over de bezwaren tegen *put* en *brug*, die wel in de Rnd voorkomen, wordt geschreven in de tekst bij *rug*; dit woord komt niet in de Rnd voor en moest daarom weer aan schriftelijk materiaal ontleend worden. *Laten* is wel uit de Rnd, maar er was geen geschikt woord waarin *a* in de positie voor labiaal of velaar stond. De bezwaren tegen schriftelijk verzameld materiaal werden minder bezwaarlijk, omdat we met hulp uit het Nederlandssprekende deel van België de gegevens voor dat gebied beter leerden interpreteren; bovendien werden scripties van studenten over dialekten in dat gebied gemakkelijker toegankelijk. Alle onduidelijkheden, zowel van het schriftelijke materiaal als van de Rnd zijn gekontroleerd aan monografieën, door navragen bij korrespondenten en studenten, en ook door persoonlijk onderzoek.

Hoe onvolkomen onze kaarten ook zijn in vergelijking met het ideaal, ontwikkelingskaarten, ze geven samen met de tekst een bijdrage tot het maken ervan.

Het materiaal:

Het materiaal dat in deze atlas werd verwerkt, is synchronisch in de ruime betekenis van twintigste-eeuws genoemd. De eerste atlas in de Reeks Nederlandse Dialektatlassen verscheen in 1925, de voorlaatste is ter perse, de laatste zelfs nog niet persklaar. Het aantal jaren verlopen tussen de verschijning van de eerste en de voorlaatste is zo groot - meer dan 45 jaar - dat het woord synchronisch alleen juist is in tegenstelling tot middeleeuws, negentiende-eeuws enz. (Het verschijningsjaar van elke atlas is vermeld in de bibliografie onder Blancquaert en Pée). De meeste verschenen echter na 1945, de Noordnederlandse, met uitzondering van Zeeland, vanaf 1952. Voor Nederland, het gebied waar de taalveranderingen het snelst zijn opgetre-

den, is het tijdsverloop tussen het verschijnen van de verschillende atlassen minder groot dan het op het eerste gezicht lijkt.

De gegevens, verzameld met de vragenlijsten van de Dialectencommissie en de Zuidnederlandse Dialectcentrale zijn hoofdzakelijk wel synchronisch. Een lijst, waarop een aantal woorden voorkwam, werd op één tijdstip verzonden, het grootste deel ervan kwam binnen een half jaar weer ingevuld terug en slechts een enkele maal werden de lijsten later nog weer aan andere, meestal nieuwere korrespondenten gezonden[1)].

In een enkel geval werden ook de beide enquêtes van het Aardrijkskundig Genootschap (uit 1879 en 1895) gebruikt, afgedrukt in Te Winkel (1899-1901), soms ter aanvulling van het overige materiaal, soms, zoals bij de kaart *bracht*, om de recente ontwikkeling van het Nederlands te demonstreren.

Ook gegevens van deelenquêtes zijn gebruikt, als dit wenselijk en mogelijk was. In de tekst worden ze opgesomd. Daar wordt echter niet telkens vermeld wat er gedaan is aan navraag en kontrole, of door het zenden van een navraaglijstje, of door persoonlijk onderzoek, of door raadpleging van de bandopnamen. Dit werk was het meest incidentele, maar dikwijls ook zeer nodig om het enquêtemateriaal goed te leren interpreteren. In België konden we dit doen met de medewerking van enkele hoogleraren, die hun studenten navraaglijsten ter invulling gaven; daar deze invulling in fonetisch schrift gedaan werd was hier verdere kontrole niet meer nodig. In Nederland beschikten we niet over deze mogelijkheid, omdat de studenten in veel mindere mate het dialekt beheersen[2)].

1) Vragenlijsten 1-30 van de Dialectencommissie zijn herdrukt. Zie bibliografie op: Vragenlijsten. De afzonderlijke vragen zijn, zover nodig, in de tekst woordelijk gegeven. De lijsten van de Zuidnederlandse Dialectcentrale zijn afgedrukt in de Leuvense Bijdragen, Bijblad, 1922-1953.
2) Voor een evaluatie van schriftelijk dialektmateriaal, zoals verzameld door de Dialectencommissie, zie men Daan-Meertens (1963).

Met behulp van deze gegevens, vooral van die uit de Reeks Nederlandse Dialektatlassen, bleek het mogelijk de fonetische verschillen met enige nauwkeurigheid vast te stellen. Op twee punten liet het ons echter in de steek: de opgaven van klinkerlengte waren fonologisch niet interpretabel; dit geldt ook voor de sleeptoon en valtoon in het Limburgs. Onze kennis betreffende de fonologische relevantie van de kwantiteit is nog onvoldoende en detailonderzoekingen zijn nodig. De ANKO beperkt zich daarom tot de klinkerkwaliteit. We hebben aan deze onvolkomenheid de voorkeur gegeven boven een andere, waarbij de kwantiteit wel, maar waarschijnlijk onjuist, in het kaartbeeld zou zijn verwerkt.

Het materiaal van schriftelijke enquêtes is niet altijd slechter dan van mondelinge. Het laatste geeft wel eens een teveel aan fonetische informatie, waardoor het fonologisch beeld wordt vertroebeld. In vergelijking met materiaal uit het verleden, dat zelden meer geeft dan een spelling volgens het systeem van die tijd, is soms het foneem van meer waarde dan de fonetische realisering. Het schriftelijk materiaal wijst dus soms de weg naar het foneem in de wirwar van fonetische realiseringen.

We hadden graag de landsgrenzen aan de oostzijde over het hoofd willen zien, zoals aan de zuidzijde is gebeurd. Het laatste was mogelijk door de samenwerking die tussen noordelijke en zuidelijke taalgeografen bestond sedert 1926, toen Prof. Dr. L. Grootaers en Prof. Dr. G.G. Kloeke hun eerste publikatie voor noord en zuid uitgaven[1)]. Maar voor het aangrenzende Duitse gebied was het materiaal niet toereikend en we moesten ons tevreden stellen met wat er was. Uit de gegevens van het Westfaalse woordenboek werd ter beschikking gesteld wat we nodig hadden; in Westfalen konden we enkele malen een aantal symbolen tekenen, die de samenhang van dit gebied met onze oostelijke dialekten laten zien. Uit het Rheinisches Wörterbuch kon na een nauwkeurige analyse van het materiaal, dat onder een trefwoord werd ge-

1) Grootaers en Kloeke (1926).

geven, zelden of nooit meer dan een globaal overzicht verkregen worden. Voor het noordelijk deel konden we gebruik maken van Janszen (1937), Schönhoff (1908) en Rakers (1930); vooral de eerste geeft maar een klein aantal woorden. Daar we behalve voor Westfalen of een deel ervan niet beschikten over gegevens per plaats, hebben we volstaan met het tekenen van isoglossen en als zelfs dat niet mogelijk was met de vermelding op de kaart van de klank die er vermoedelijk wordt gebruikt.

De kaarten:

Elke kaart brengt door middel van de tegenstelling van cirkel- en lijntekens één hoofdverschijnsel in beeld. Dat is dus primair. Als secundaire varianten zich samenvoegden in regionale gehelen werden ze getekend met een variant van het cirkel- resp. lijnteken. Hierbij is niet gestreefd naar een konsekwente behandeling, omdat we afhankelijk waren van het beschikbare materiaal en van het primaire probleem. De tekst geeft telkens inlichtingen hierover. De afhankelijkheid van het materiaal wordt gedemonstreerd door een vergelijking van kaart 5(*schaap*) met 6(*laten*). Het direkt ingezamelde materiaal van *laten* bood de mogelijkheid onderscheid te maken tussen de zogenaamd donkere *a* in Zuid-Holland en Utrecht en de geronde vokaal van het oosten en zuiden; in het oosten van Utrecht was echter persoonlijk onderzoek nodig om per dorp een beslissing te nemen. Voor de uitspraak van de *a/oa* geeft kaart 6 dus een aanvulling op kaart 5. Het grotere aantal *a* en *oa* in Noord-Holland en Zeeland op kaart 6 is echter te verklaren uit de gebruiksfrekwentie van beide woorden en de taalsituaties waarin ze voorkomen. M.a.w.: het is geen wonder dat *laten* sterker onder invloed van het Nederlands staat dan *schaap*, omdat het eerste algemeen en veel wordt gebruikt, en het tweede nog in sterke mate gebonden is aan de vaktaal van de landbouw. *Laten* is daarom ontvankelijker voor overname van een leenfoneem uit het Nederlands dan *schaap*. Detailonderzoekingen,

die deze hypothese zouden kunnen funderen, zijn nog vrijwel niet gedaan, maar wel mogelijk. Omdat elke kleine bijdrage hiertoe belangrijk is, hebben we dit verschijnsel op onze kaarten niet willen verdoezelen.

De juiste ligging en de namen van steden en dorpen zijn te vinden met behulp van het register en de bijbehorende kaart, die afzonderlijk werden gepubliceerd[1)].

De tekst:

De tekst is verdeeld over twee gedeelten, waarvan het eerste bestemd is voor degeen die in het algemeen geïnteresseerd is in de geschiedenis en recente ontwikkeling van het Nederlands. Per kaart of per ontwikkelingsverschijnsel wordt de regionale spreiding van de fonetische realiseringen, de ontwikkeling vanuit het vroegere foneem, de plaats van de klank in de foneemstruktuur, het voorkomen van allofonen, de samenhang tussen ontwikkelingsstadia en fonetische realiseringen, enz. behandeld. In het tweede deel worden technische problemen uitvoeriger behandeld, zoals bv. de keuze van het woord, de ordening van de varianten, keuze van tekens enz. Dit tweede deel stelt de vakman in staat kaarten en tekst kritisch te beoordelen en de onvermijdelijke subjektieve elementen in het eerste deel te onderkennen.

De tekst en de kaarten vormen een geheel in deze zin dat ze elkaar aanvullen en toelichten.

De fonetische transcriptie is die van de Rnd.

De taakverdeling:

Door Prof. Dr. B. van den Berg werd het voorstel tot het samenstellen van de atlas gedaan; deze zou een toelichting moeten geven op de Historische Grammatica van ‘Schönfeld’

1) Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen voor Nederland, de Nederlands-sprekende delen van België en Noord-Frankrijk en het Noordwesten der Duitse Bondsrepubliek (1962).

en vooral de daarin behandelde verschijnselen visualiseren voor de taalstudent. Zowel hij als Prof. Dr. A. Weijnen leverden een voorstel in; van beide voorstellen is een deel gerealiseerd.

Voor het maken van de proefkaarten, het aanvullen van het materiaal, het ontwerpen van de definitieve kaarten werd de tweede ondergetekende als medewerkster van het toenmalige Dialectbureau aangesteld. De tekst werd geschreven door de eerste ondergetekende, die daarbij gebruik maakte van de vele vondsten die de ander al werkende had gedaan. De kaarten kregen hun uiterlijk als gevolg van het geregelde overleg tussen beiden. De kaarten 1, 2, 3 en 8 werden getekend door A.J.J. de l'Orme, de overige door J.P. Wiegmans.

Wie dit kleine boekje en de eenvoudige kaartjes in handen neemt zal zich niet gemakkelijk kunnen voorstellen hoeveel werk hierin verborgen is. Daarom geven we enkele voorbeelden: In de eerste plaats de verandering van het eerste schema, toen de atlassen uit de Reeks Nederlandse Dialektatlassen sneller gingen verschijnen dan verwacht was. Dit bracht met zich mee dat onze eisen hoger werden en we meer gebruik maakten van monografieën en kontrolemogelijkheden. Dit werkte als een sneeuwbal, want twijfel over één punt veroorzaakt weer andere twijfels, de oplossing van het ene probleem betekent soms onzekerheid ten aanzien van een ander. We zijn doorgegaan met vragen stellen en antwoorden zoeken tot aan de grenzen die hiervóór (blz. 14) zijn genoemd, omdat we het doel niet uit het oog mochten verliezen. De atlas zou eerder verschenen zijn als we meer aandacht aan het bos dan aan de bomen hadden besteed, maar de bomen eisten dwingend de aandacht, als onderdeel van het bos. In dit opzicht hielden ook de beide ondergetekenden elkaar in evenwicht: de een werd meer geboeid door het geheel, de ander door de onderdelen. En zo werd tenslotte de middenweg bewandeld al was het spoor niet rechtlijnig.

Jo Daan
september 1971
M.J. Francken

Toelichting bij de kaarten

1. *ă* uit ogm. *ai*: *ladder*[aant.]

Door vergelijking met andere Germaanse talen is aannemelijk dat de stamklinker zich heeft ontwikkeld uit *ai* (de oergermaanse grondvorm kan zijn geweest **X*laidro of **X*laidrio in de nominatief); de *ai* werd gemonoftongeerd tot *â* (Gysseling (1960, 79) dateert de ontwikkeling in de 8e eeuw), vervolgens verkort tot *a*, terwijl de *d* werd verlengd ('gegemineerd') voor onmiddellijk volgende *r*.

De ontwikkeling van *â* uit *ai* komt in weinig woorden voor, die bovendien niet in geheel Nederland bekend zijn (aterling, baken, taling) (Schönfeld 1970 § 65). Met *ladder* is dat wel het geval. Dit woord gedraagt zich bovendien opvallend in de ontwikkeling van het Nederlands. Om deze beide redenen viel de keuze op dit woord.

ladder

Ladder wordt door Schönfeld (§ IX F) beschouwd als een niet-fries ingweonisme; het oudfries kent echter de spelling met *a*: naast elkaar komen voor (*h*)*ladder* en (*h*)*ledere*. In Zeeland en de westelijke kuststrook van Holland kwam in de middeleeuwen *ladder* voor, maar niet in Vlaanderen (Mnl. W. IV 35). Als bewijs voor het ontbreken in dit gebied geeft het Mnl.W. een citaat uit De Bo, dat ontleend is aan Vaelende: '*leer* van *leeder* komt van *leeden* of *leyden*; hadden de Hollanders, die men voor baesen houdt, daerop gelet, sy hadden nooyd *ladder* geseyd'. Kiliaan geeft als geografische verspreiding van de woordvorm *ladder* Fries, Hollands, Zeeuws en Angelsaksisch (In het Engels is de uitspraak van de stamklinker in de 16e eeuw palataal geworden. Luick 1964 I § 538), bij *leer* vermeldt hij hierover echter niets.

Dit komt overeen met de verspreiding van *ladder* op de kaart van 1500 (Van den Berg 1938). *Ladder* ontbreekt daar ten zuiden van de Westerschelde, op de kaart van 1937

(t.a.p. en Taalatlas afl. 1, krt 4) valt de zuidgrens samen met de grens van Staats-Vlaanderen.

Op grond van de verspreiding in de middeleeuwen zou men kunnen zeggen, dat de vorm met *a* een verschijnsel is van Zeeland, Holland en Friesland, maar het ontbreken van een 'ingweonisme' in Vlaanderen, de eeuwen door, wekt verwondering, vooral in verband met de samenval van de isoglosse met een politieke grens, die op meer dan één taalkaart zichtbaar is.

ljedder

Onze kaart beschouwt (op grond van de oudfriese *a*-spelling) *ladder* als een wel-Fries ingweonisme, zoals het gebruik van cirkeltekens in dit gebied duidelijk maakt. Het hedendaagse Friese *ljedder* [*iɛ*] geeft waarschijnlijk een jongere klankontwikkeling weer: de *â* werd palataler en de ontstane *ea* ontwikkelde zich tot *je*, niet veel vroeger dan de 18e eeuw (Miedema 1970 [b] 1971, Heeroma-Naarding 1961, 33).

Het zuidwestelijke Friese *ledder* is, zoals uit de tekenkeuze blijkt, ingedeeld bij de oostelijke *ledder*-vormen, mogelijk ten onrechte. Miedema poneert dat de *e* zich hier regelrecht uit oudfries *a* heeft ontwikkeld; hij voert hiervoor vergelijkbare ontwikkelingen aan, zoals *flesck* bij de zeventiende-eeuwer Gysbert Japiks uit oudfries *flask*, nieuwfries *net* (niet) uit oudfries *naet*, zuidwesthoeks *bemmen* (bomen) in vergelijking met oudfries *bâm*, Terschellings *sletten* (sloten) tegenover oudfries *slât*.

ledder/leer

In deze vormen met palatale vokaal zou de *ai* zich regelmatig tot *ê* hebben ontwikkeld; deze *ê* werd verkort, terwijl de *d* weer langer werd voor de onmiddellijk volgende *r*. Zo ontstond *ledder* in het hele noordoostelijke en aangrenzende Duitse gebied (Oost-Friesland, Emsland, Westfalen; ook in het Ripuarische gebied bij Aken). Ten zuidwesten van dit

ledder-gebied ontstond *leer* doordat de intervokalische *d* als gevolg van een waarschijnlijk fonetische ontwikkeling verdween en hierdoor een eenlettergrepig woord ontstond. Het oost-Noordbrabantse en midden-Limburgse *leier* kan zich uit dezelfde vorm hebben ontwikkeld langs een andere weg, nl. door ontwikkeling van een overgangsklank tussen stamklinker en volgende lettergreep, uit de *d* of na wegval van deze (Weijnen 1937 § 12). Het Woudfriese *leider* kan zich hebben ontwikkeld uit oudfries *hledere* (Miedema 1970 [b]).

De vergelijking van onze kaart, die getekend werd in 1965, met die van Van den Berg toont dat het woord *ladder* expansief is; de *ladder*-opgaven in Friesland en in het *ledder*- en *leer*-gebied zijn ontleend aan de Rnd en dus recenter dan het materiaal van Van den Berg, dat uit 1936 dateert. Deze expansie gaat uit van Holland en Zeeland; maar ook daarbinnen heeft zich de smalle *ladder*-strook verbreed, en in Zeeuws-Vlaanderen wordt *ladder* thans ook ten oosten van de vroegere grens van Staats-Vlaanderen gebruikt. Het ontbreken van het woord in Vlaanderen, het verschuiven van de grens tussen *ladder* en *leer* van de Westerschelde tot aan de oude grens van Staats-Vlaanderen (langs de tegenwoordige staatsgrens in het westen en midden door het oosten van Zeeuws-Vlaanderen) doet veronderstellen dat de expansiekracht van *ladder* pas dateert uit de nieuwnederlandse periode, dwz. sedert ± 1600.

Tegenwoordig wordt het woord *ladder* beschouwd als ABN-woord, en als zodanig zou de recente verspreiding aan het onderwijs te danken kunnen zijn. Het is moeilijk om de funktie en gebruikswaarde van het woord *ladder* te onderzoeken, omdat de voorwerpen die het Nederlands onderscheidt met de woorden *ladder* (met latjes als treden en meestal verplaatsbaar), *trap* (met planken als treden en meestal vaststaande) en *trapleer* (met planken als treden, en uitklapbaar) lang niet altijd door het gebruik van verschillende namen scherp van elkaar worden onderscheiden. De *lad*-

der is in de tegenwoordige tijd veel meer een vakterm dan vroeger het geval was; in woonhuizen komt het voorwerp dikwijls helemaal niet voor.

De invloed van het onderwijs bij de expansie van het woord *ladder* zou opgemaakt kunnen worden uit het volgende onderzoekje, dat echter maar zeer betrekkelijke waarde heeft door de omstandigheid dat men de losse ladder binnenshuis bijna niet meer gebruikt. Bij een onderzoek naar het taalgebruik van 4- en 6-jarige kinderen in Flevoland bleek dat de jongste kinderen het woord minder vaak kenden dan de oudere. Als benaming van het voorwerp, dat hun op een plaatje werd getoond, antwoordde 6% van de 4-jarigen en 30% van de 6-jarigen met *ladder*, maar 82% van de 4-jarigen en 64% van de 6-jarigen met *trap*.

Ook bij een eerder gehouden onderzoek bij volwassenen was gebleken dat de voorwerpen niet scherp onderscheiden worden. Het woord *trapleer* komt, volgens het WNT, pas in de 19e eeuw voor; het woord *trap* betekent zowel trap als trede. Het is om deze verschillende redenen niet mogelijk een oorzaak voor de expansiekracht aan te wijzen.

Men heeft deze oorzaak wel gezocht in homoniemenvrees (Kieft 1938): *leer* (doctrina) zou verward kunnen worden met *leer* (ladder). Een van de motieven voor deze veronderstelling is een woordspeling, ‘De geleerde man’, uitgebeeld op een gevelsteen, waarop een man staat met een ladder op zijn schouder (O.a. Van den Berg 1938). De beide betekenissen horen echter tot geheel verschillende taalsferen en verwarring in de kontekst is uitgesloten. Deze verklaring van de expansieve kracht van *ladder* moet daarom als een typische ‘geleerden’-verklaring beschouwd worden. Een betere is echter nog niet bedacht.

Op grond van het bovenstaande mag men alleen konkluderen dat de *a*-spelling en vermoedelijk dus ook de *a*-uitspraak voorgekomen zijn in een deel van het gebied, waar ook andere zogenaamde ingweoonse verschijnselen zich hebben voorgedaan.

2. ronding van *ă* voor ogm. *nXt*: *bracht*[aant.]

De klankkombinatie -*ach*- in *bracht* (en *dacht*) heeft zich in gemeengermaanse tijd ontwikkeld uit -*ănX*; waarschijnlijke tussenstadia zijn een genasaleerde *â* en vervolgens een niet-nasale *â*. Voor de medeklinkerkombinatie -*cht* werd de klinker verkort tot *ă* (*bracht* in het oosten en zuidoosten van het Nederlandse taalgebied, en in het aansluitende deel van Duitsland), die in westelijk Nederland en Vlaanderen zich echter ontwikkelde tot een geronde vokaal, die voor *cht* werd verkort tot *ŏ* (Schönfeld 1970 §§ 4 en 31). Al in de middeleeuwen werd *o* geschreven.

Dezelfde klankovergang had plaats in het oudengels: in de 10e eeuw wordt *o* gespeld, in de 13e eeuw is deze in ieder geval kort (Luick §§ 56 en 59 A). In de verdonkering en de verkorting gaan de klankontwikkelingen van westelijk Nederlands en ouder Engels parallel; het westelijk Nederlands heeft deze *ŏ* tot op onze tijd gehandhaafd, het Engels heeft via een oudere diftong een lange vokaal ontwikkeld.

Op grond van het voorkomen van een geronde vokaal in de gebieden aan weerszijden van de Noordzee in tegenstelling met *a* in het oosten van Nederland en het aangrenzende Duitsland, is er alle reden de ronding als een ingweonisme of kustverschijnsel te beschouwen.

De verspreiding van de uitspraak met *o* en in vroeger tijd van de spelling met *o* geeft aanleiding tot billijke twijfel aan deze verklaring voor het hele gebied met *o*. Ingweonismen die zich in oostelijke richting uitstrekken tot aan een lijn van Nunspeet via Arnhem naar de Oude IJsel en via Duitsland tot Venlo en verder naar het zuiden tot aan de taalgrens komen verder niet voor. B. van den Berg suggereerde in verband hiermee te overwegen of de *o* in zo'n groot gebied niet van tweeërlei herkomst zou zijn. Voor het kustgebied, waarin meer ingeweonismen voorkomen, kan men aan een ingweoonse ontwikkeling van ogm. **brănXta* via **brŏnXta* (met *ŏ*<*ă* vóór *n*) en **brõXta* (met genasaleerde vokaal) en *brōXta* (met verlies van de nasalering, rekking van de vo-

kaal en kwaliteitswijziging tot [ɔ] door de volgende velare spirant) tot westmiddelnederlands *brochte* en westnieuwnederlands *brocht* denken. Voor Belgisch en Nederlands Brabant, voor het oostelijk deel van het gebied van de grote rivieren, en voor de *bracht*-vormen in Gelderland, Overijsel, Drente en Limburg zou men kunnen uitgaan van een ontwikkeling ogm. **brănXta* > **brãXta* > jong-wgm. *brāXta*. Deze lange *a* zou dan op weg naar het Gelders-Overijsels-Drents-Limburgse *bracht* vroegtijdig verkort, en in het Brabants dialekt en dat van de rivierenstreek niet verkort moeten zijn. Als lange *a* zou hij in dit gebied samengevallen kunnen zijn met de vanouds lange *â* en evenals deze tot een geronde achterklinker zijn geworden (vergelijk krt 5 en 6), die later voor *cht* werd verkort, waardoor hij samenviel met de ingweoonse *o*. Enige grond voor deze veronderstelling kan men ontlenen aan 14e-eeuwse spellingen in Brabant: bv. in 1370 *wi sproken*, wat kan duiden op een geronde achtervokaal, en in 1330 *men coechte*, in 1349 *versoecht*, die een lange vokaal waarschijnlijk maken (Van Loey 1968 § 41 aant. b, dez. 1937, 6.2.4). De middeleeuwse *bracht/brocht*-spellingen zouden kunnen wijzen op een ouder *brācht* en een jonger *brōcht*, dat uiteindelijk buiten de schrijftaal en het Nederlands is gebleven.

Al in de middeleeuwen komen *o*-vormen vrij oostelijk voor. Een kaartje van de toestand vóór 1500 geeft *brocht* tot in het oosten van Utrecht; daarnaast twee gevallen *bracht* in noord-west-Brabant (Heeroma 1935 [a] krt 17). Volgens Van Loey zijn de vormen met *o* over het algemeen westelijk, die met *a* oostelijk, maar de laatste komen ook in het westen voor (1968 II § 3 opm. 1). Jacobs is nauwkeuriger: *a* komt voor in de dialekten langs de rechteroever van Schelde en Leie, *o* regelmatig in die langs de linkeroever van deze rivieren en predomineert zelfs langs de rechteroever tussen 1200 en 1500 (1911 § 28).

De middelnederlandse Hollandse schrijvers hebben voorkeur voor *o*: Melis Stoke (Hofker 1908, 39), Hildegaersberch

(Tiemeyer 1916, 14). Voor de 16e eeuw hebben we de uitspraak van Spiegel in De Twe-spraack, die alleen *brócht* en *dócht* vermeldt; de *ó* is kwalitatief gelijk aan de lange *óó* uit germ. *au* (1584, Trivium 1962, 52).

De vergelijking van de middeleeuwse en de hedendaagse verspreiding doet twee vragen opkomen:

1. is de *o*-vorm in het zuiden toegenomen, en zo ja door welke oorzaak;
2. op welke wijze is *a* de klinker van het Nederlands geworden.

Een indruk van het voorkomen van *o*-vormen in de middeleeuwen in Brabant geven de volgende getallen, ontleend aan Vangassen (1954 [a]):

	aantal *a*	**aantal *o***
14e eeuw	13	5
15e eeuw	42	14
16e eeuw	31	28
17e eeuw	8	5

Het aantal gegevens, vooral voor de 14e en de 17e eeuw is klein, maar de verhoudingen wettigen het vermoeden dat de *o*-spelling niet zeldzaam was, en dat de geronde achtervokaal toenam in de 16e eeuw. Als men de gegevens splitst in het materiaal van de noordelijke en de zuidelijke helft van Brabant, blijkt dat in Den Bosch, Breda en Helmond de *o*-spellingen, in Antwerpen, Brussel, Leuven, Mechelen, Tienen en Zoutleeuw de *a*-spellingen overheersen. Deze verhouding suggereert dat de *o* in de noordelijke, de *a* in de zuidelijke helft overheerste (vgl. de nauwkeurige opgave op blz. 32), althans in de schrijftaal.

Als men uitgaat van de spelling van de Statenvertaling (Heinsius 1897 § 119) krijgt men de indruk dat men de voorkeur gaf aan de *a* in de schrijftaal. Men heeft althans gekozen voor de *a*-spelling, zonder die keuze te motiveren (Zwaan 1939, 96 en 217). Deze kan beïnvloed zijn door de spelling van oudere bijbelvertalingen. Een steekproef hier-

in wees uit dat het aantal *a*-spellingen dat van de *o*-spellingen ver overtreft. In de Liesveltbijbel (1532) telden we 28 × *a* tegenover 6 × *o*, in de Deus-aesbijbel (1562 gedrukt te Embden) 57 × *a* tegenover 9 × *o*. Nadat we in de Leuvense Bijbel van 1599 (gedrukt te Antwerpen) 15 × *a* tegenover 4 × *o* hadden gevonden, aantallen die op een vergelijkbare verhouding wezen, is de steekproef beëindigd. In de oudere bijbelvertalingen had de *a*-spelling al de voorkeur, maar hij is niet konsekwent gerealiseerd. Het is denkbaar dat het voorbeeld, de Duitse bijbel, de *a*-spelling heeft bevorderd, maar dat is alleen mogelijk als deze *a*-spelling al een vrij sterke positie had.

De 17e- en 18e-eeuwse grammatici kiezen niet tussen beide, maar keuren zowel de *a* als de *o* goed. Van Heule bv. geeft als verledentijdsvormen van brengen: ‘bracht of brocht, brochte’, zonder een voorkeur uit te spreken (1625 Trivium I 1, 1953, 46). Lambert ten Kate (1723 I 567) doet hetzelfde, maar Moonen (1706, 218) geeft alleen *a*. Later schijnt men over deze spellingen te gaan nadenken. Siegenbeek (1805, 169) geeft *o* en *a* naast elkaar met de toevoeging dat de verwisseling van *a* en *o* in onze moedertaal ‘zo gemeen’ is, Weiland (1799-1911) geeft alleen *bracht* en *dacht*, Brill (1849, 291 aanm. 2) keurt de *o*-vormen af met het woord ‘onbehoorlijk’.

Hoe is het mogelijk dat deze spellingen *o* en *a*, die toch wijzen op verschillende fonemen, zolang naast elkaar zijn gebruikt? Ik zoek de verklaring in de uitspraak van *a* en *o* in vroeger tijd. De twespraack (1584) zegt dat de *o* gemeenschap heeft met de *a* en stelt daarom de spelling *ó* voor de wijdere *o* voor (met als voorbeeld *brócht*) (Trivium 1962, 22). Franck (1910 § 56) zoekt de verklaring van de *o*-spelling in ‘eine dunkle Färbung’ van de *â*. In de 16e en 17e eeuw werden sommige klinkers wijder uitgesproken dan later het geval was: Caron (1947) wijst hierop nog eens op blz. 109: spellingen als *dase* (dose) en *wijncaper* wijzen even-

eens op een uitspraak die lijkt op die van *a* (Crena de Iongh 1959, 50, 57). Ook in later tijd is dat nog het geval geweest: Van Weel (1904, 9), schrijft dat de klinker van *bròcht* wijder is dan die van Nederlands *stok*, in het dialekt van Voorne klinkt de stamklinker van *hoop* (uit *au* voor lab. en gutt.) bijna als een *aa* in het Nederlands.

Als we aannemen dat het verschil in uitspraak tussen wijde *o* en *a* gering was, wordt het begrijpelijk dat de bijbelvertalers in alle gevallen één teken schreven, maar dat geringe verschil kan ook verklaren dat beide spellingen eeuwen lang naast elkaar zijn gehandhaafd. Toen men in de 19e eeuw de spelling ging regelen moest men een keus maken; misschien is men eerst toen gaan beseffen dat het uitspraakverschil tussen beide klinkers allengs groter was geworden, zodat Brill toen met enig recht de *o*-vormen kon afkeuren.

De vergelijking van de vroegere en tegenwoordige verdeling van *o* en *a* doet de vraag opkomen waar het Nederlands zijn *a* aan heeft ontleend. Heeroma (1935 [a] 109) verwachtte indertijd de verklaring uit het zuidnederlandse materiaal. Dat vindt men nu op onze kaart, maar het geeft geen verklaring voor de tegenwoordige Nederlandse *a*-vormen. Er is verondersteld dat in de middeleeuwen in Brabant *a* de uitspraak van de bovenlaag, *o* die van de onderlaag van de bevolking zou zijn geweest. In de schrijftaal zou dan de tweede vorm als een insluipsel uit de taal van die onderlaag te verklaren zijn (Heeroma 1964, 11-12).

Deze hypothese is minder aannemelijk door twee van de reeds genoemde verschijnselen: de grote uitbreiding van de *o*-vormen in de tegenwoordige tijd en vooral het feit dat de beide spellingen tot in de 19e eeuw naast elkaar aanvaard werden. Ook bij de *aa* zijn enige eeuwen lang de *aa*- en de *ae*-spelling naast elkaar aanvaard en men was zich het verschil in uitspraak in verschillende streken goed bewust, maar in het laatste geval ging het klaarblijkelijk om een uitspraakvariant zonder fonologische relevantie. Het is wel denkbaar dat het gevaar voor homonymie van *dacht* (*denken*)

en *docht* (*dunken*) de *a*-spelling in de verleden tijd van *denken* heeft bevorderd. En het parallellisme *brengen/denken* kan dan weer *bracht* tegenover *brocht* hebben bevorderd.

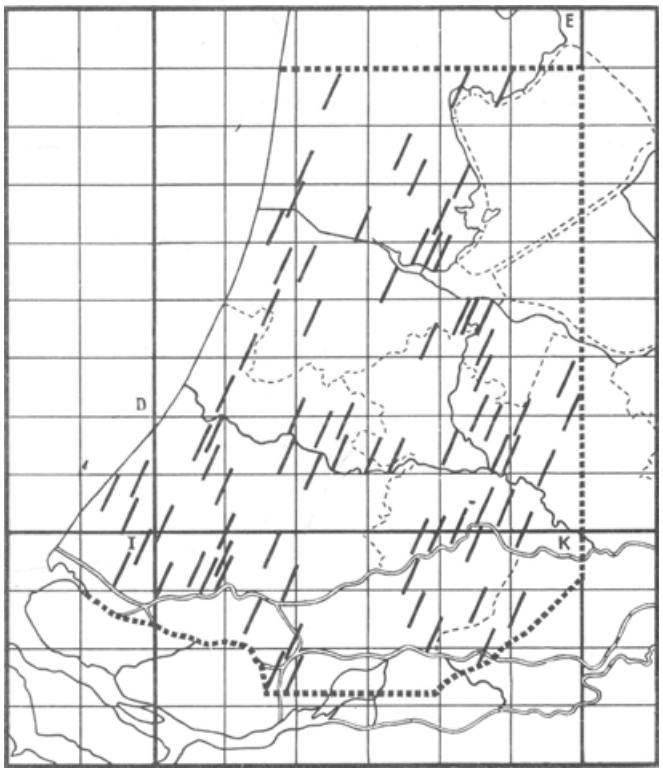

Tekstkaart I
bracht-vormen in een deel van het *brocht*-ebied

In de laatste 75 jaar is het aantal *bracht*-vormen geleidelijk toegenomen, wat zijn oorzaak wel vindt in de onderwijsverbetering. In het Hollands-Utrechtse deel van ons land werd dikwijls *bracht* opgegeven, naast een meerderheid van *brocht*-vormen. Het gebied met de grootste frekwentie *bracht*-vormen is op tekstkaart I weergegeven: Noord-Holland, Zuid-Holland, een deel van Utrecht en een klein stuk van Gelderland. In dit gebied is het aantal plaatsen waarvoor *a* was opgegeven 46, dat met *o* 94; het overwegen van het aantal *o*-vormen is zo groot, dat toeval is uitgesloten.

Het woord was ook gevraagd in de enquête van het Aardrijkskundig Genootschap van 1895 en op vragenlijst 2 van de Dialectencommissie (1932). Het onderstaande staatje laat zien dat het percentage *o*-vormen in de drie enquêtes geleidelijk afneemt. Ook deze getallen gelden voor het gebied van tekstkaart I.

	aantal *a*	**aantal *o***	**percentage *o***
1895	11	89	89
1932	65	184	74
na 1950	46	94	67

Het materiaal van ‘na 1950’ is dat van de Reeks Nederlandse Dialektatlassen; de delen hiervan waar de gebieden in liggen zijn van 1953, 1968, 1969. Ook in de schriftelijke enquêtes van 1895 en 1932 werden *brocht* en *bracht* naast elkaar opgegeven, soms voor dezelfde plaats. Het was opvallend dat dikwijls alleen in de klinker van dít woord een verandering was aangebracht, op voor het overige keurig ingevulde lijsten, die geen enkele andere korrektie vertoonden.

Op blz. 24 schreven we dat er alle reden is de ronding van de klinker in *bracht* als een ingweoons of kustverschijnsel te beschouwen. Maar terwijl een deel van deze verschijnselen al in de 17e eeuw als minder beschaafd werd beschouwd, heeft dit niet alleen een grote verspreiding naar het oosten, maar vermoedelijk is in de zuidelijke pro-

vincies het gebruik ervan in frekwentie toegenomen en het heeft zich hardnekkiger dan menig ander gehandhaafd in de spreektaal. Het lijkt wel of de school de krachtigste ondersteuning aan de *a*-spelling heeft gegeven.

In het verleden is meer dan eens geschreven over de vormen *brocht* en *docht*, zonder dat men de regionale verspreiding voldoende kende en zonder kennis van de andere vormen van het participium pret. en het imperf. Voor een verdergaand onderzoek, dat rekening zal moeten houden met de vervoegingssystemen en daarom ook met de vormen die niet op de kaart en in het materiaal zijn verantwoord, als pret. *brong*, dat verspreid in het oosten van ons land voorkomt, verwijzen we in de eerste plaats naar De Vries (1919, 293), die onder *raken* op deze vormen de aandacht vestigt.

	14e eeuw				15e eeuw				16e eeuw				17e eeuw			
	1e	hlft	2e	hlft	1e	hlft	2e	hlft	1e	hlft	2e	hlft	1e	hlft	2e	hlft
	a	*o*	*a*	*o*	*a*	*o*	*a*	*o*	*a*	*o*	*a*	*o*	*a*	*o*	*a*	*o*
[illegible]	2	2	-	1	2	1	-	-	2	-	2	1	-	1	-	-
[illegible]	-	-	-	-	-	2	3	-	-	1	-	2	1	-	-	-
[illegible]	-	-	-	-	5	1	6	1	3	-	4	4	4	-	1	-
[illegible]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
[illegible]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5	-	1	-	-
[illegible]	-	-	1	3	2	-	5	8	1	3	1	2	-	1	-	-
[illegible]	2	-	2	-	2	-	5	-	1	3	1	1	-	-	-	-
[illegible]	1	-	1	-	2	-	4	-	-	3	-	-	1	-	-	1
[illegible]	1	-	-	-	2	-	3	-	4	1	-	-	2	1	-	-
[illegible]	-	-	3	-	-	1	1	1	2	1	2	-	2	-	-	-

Aantallen *a* en *o* in *bracht* en *gebracht*, ontleend aan Vangassen 1954.

3. geronde palatale vokaal uit wgm. *ŭ* in open lettergreep: *vogel*

aant.

Op kaart 3, *vogel*, is één van de woorden in kaart gebracht, waarin de zogenaamde spontane palatalisering optreedt.

De woorden met stamklinker *eu* uit wgm. *ŭ* in open lettergreep kunnen verdeeld worden in twee groepen:

I. de *eu* in een woord dat in het Nederlands ook met *eu* voorkomt, is meestal te verklaren door umlaut onder invloed van een *i* of *j* in de volgende lettergreep in een oudere taalperiode (bv. *euvel*, got. ubils; *keuken*, lat. coquina; *sleutel*, os. slutil; zie Schönfeld 1970 § 40).

II. de *eu* in open lettergreep die in sommige streektalen, naast een *o* in het Nederlandse woord voorkomt, moet aan een andere faktor toegeschreven worden, daar de umlaut-veroorzakende *i* of *j* naar alle waarschijnlijkheid niet aanwezig is geweest.

De spellingen die in de middeleeuwen voor de stamvokalen van deze woorden worden gebruikt, geven geen betrouwbare inlichtingen over de uitspraak. Zowel in open als in gesloten lettergreep worden de volgende aangetroffen: *ue, o, oe, eu, u* (Van Loey II 1968 § 60, 61). Als voorbeelden: *bueter, beuven, gewoene, schoetel, soeghe, sone, suelen, vogel, wonen*.

Aan de ene kant zijn de middeleeuwse spellingen niet duidelijk, aan de andere kant stelt de hedendaagse verspreiding allerlei problemen. Wanneer men echter afziet van de meer ondergeschikte verschillen per woord, zou men de volgende algemene formulering kunnen geven:

Woorden van deze groep I hebben *eu* in het grootste deel van ons taalgebied, maar resten van een niet gepalataliseerde klinker in het kustgebied. Bv. *leugen* heeft vormen met *o* als stamklinker in Noord-Holland, Zeeland en in enkele plaatsen in Zuid-Holland; *sleutel* alleen in Zeeland; *beugel* heeft *oe*-vormen in Friesland, *vleugel* heeft overal *eu*. Ten aanzien van de woorden van groep II geldt, dat de pala-

taal-geronde stamvokaal meestal voorkomt in het kustgebied van Holland, Zeeland en Vlaanderen, maar in Friesland slechts in enkele woorden. Groep II kan in verband hiermee als volgt verdeeld worden:

II a. *vogel, zoon, boter*, met geronde palatale vokaal in de kustprovincies Holland, Zeeland en Vlaanderen. Hierbij hoort ook het boerenwoord *zeug*, dat dientengevolge in het Nederlands weliswaar *eu* heeft, maar zich in zijn regionale verspreiding verder bij deze groep aansluit. De kaart van *vogel* wordt hier gegeven, *zeug* en *zeun* zijn gepubliceerd in de Taalatlas, afl. 1, krt 8 en afl. 6, krt 4, die van *boter* door Vereecken (1938).

b. *wonen* en *zomer* hebben een geronde palatale vokaal in hetzelfde gebied, maar een ontronde in Friesland, *wenje* en *simmer*. (Volgens Pée 1970, 366 heeft Vlaanderen *o*).

Buiten dit gebied van Holland, Zeeland, Vlaanderen en Friesland komt de palatale vokaal in afzonderlijke woorden echter ook voor in gebieden van verschillende omvang, vooral in het noordoosten van het taalgebied. Alleen in *zeug* en *boter* is deze vokaal beperkt tot het kustgebied van Holland, Zeeland en Vlaanderen, in *wonen* komt hij bovendien voor in Belgisch-Brabant (in twee varianten, *eu* en *uu*), in *vogel* in zuidwest-Drente en de kop van Overijsel, in *zoon* in een groot noordoostelijk deel van ons land. Op tekstkaart II is de verspreiding van deze klanken globaal weergegeven. Hierop zijn slechts de isoglossen van *boter* en *zoon* helemaal getekend. Voor *zeug* en *wonen* was het niet mogelijk een lijn te trekken in het Zuidhollands-Utrechtse gebied, omdat vormen met en zonder palatale klinker naast elkaar voorkomen; een *eu* in *vogel* ontbreekt daar thans bijna geheel. De gegevens van de oude grammatici wijzen erop dat de streektalen in dit gebied in de oudere periode van het nieuwnederlands ook een geronde palatale klinker hebben gekend (Hellinga 1938, 1968, 215 vlgg.). Ook *zomer* heeft een geronde palatale vokaal in Groningen en een deel van Drente; het was niet mogelijk in deze laatste provincie een isoglosse te trekken,

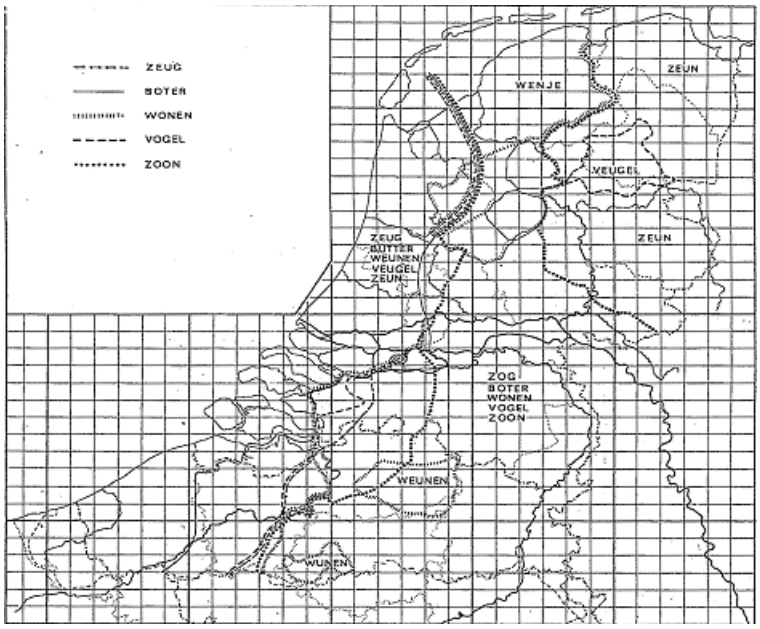

Tekstkaart II

omdat hier al in het laatste van de 19e eeuw (Ag 79 en 95) veel *o*-'s worden opgegeven. Sassen (1953 krt 2) geeft een isoglosse ten noorden waarvan dit woord een palataal-geronde vokaal heeft. Maar ook in zuidwest-Drente geeft het 19e-eeuwse materiaal deze in een zevental plaatsen, die niet door Sassen worden vermeld of besproken. Van Ginneken (1932-1933 [b]) heeft verondersteld dat bij *zoon* door de voorafgaande en volgende dentale konsonant een palatalisering zou zijn veroorzaakt, maar hij beschouwde het verschijnsel in het algemeen als een spontane palatalisering.

Geronde palatale vokalen komen echter ook voor in het oostfries, in *zomer, zoon, zeug* en *zondag*; Nörrenberg (1932, 1969) zoekt hier eveneens de oorzaak in een voorafgaande of (zeldzamer) volgende dentaal in alle gevallen waarin geen *i* of *j* als umlautsfaktor is aan te wijzen.

De tegenwoordige verspreiding die per woord zo verschillend is, de onzekerheid over deze verspreiding in vroegere taalperioden en over het gebruik in kultureel onderscheiden taallagen, maken het onmogelijk een voor alle gevallen geldende en sluitende verklaring te geven voor het verschijnsel. Het is wel duidelijk dat men sedert de 16e eeuw voor het Hollandse kultuurdialekt en het algemene Nederlands de voorkeur gaf aan de *o* in de woorden van groep II. Hellinga verklaart dit, in een uitvoerige uiteenzetting waarin oudere grammatici als De Heuiter, Winschooten en Lambert ten Kate als getuigen naar voren worden gebracht (1938, 1968, 215 vlgg.), als Brabantse invloed op het algemene Nederlands. Hij wijst erop dat nog tot in de 19e eeuw *eu*-vormen worden vermeld: Bilderdijk heeft in zijn jeugd nog *keuning* gekend. Ook haalt hij op blz. 252 Brill (1846, 41) aan, die een groot aantal woorden met *eu* naast *o* opsomt, zoals *sleutel* en *geut*. De hier behandelde woorden komen echter in deze lijst niet voor.

Uit deze aanhalingen wordt de toenemende voorkeur voor *o* in het algemene Nederlands, althans in de hier behandelde woorden weliswaar duidelijk, maar men mag slechts besluiten tot de waarschijnlijkheid van een algemene tendens. Daarbij moet de aandacht erop gevestigd worden dat een woord als *molen* zich, uit het gezichtspunt van een Brabantse expansie, heel anders gedraagt. Terwijl de middelnederlandse en 16e-eeuwse bronnen in Brabant, Vlaanderen en Limburg meer gevallen met *o* dan met *eu* hebben, wordt er in de dialekten van dit gebied thans overal *eu* gezegd. Noord-Holland en het grootste deel van Zuid-Holland hebben echter nu *o*.

Schönfeld (1970 § 40) zegt voorzichtig dat de oorzaak

van de geronde palatale vokaal misschien te zoeken is in de palataliserende tendens eigen aan de ingewoonse dialekten. Voor het noordoosten zou men hieraan toe kunnen voegen de dentaal-umlaut (onder invloed van voorafgaande of volgende dentale konsonant), die kan zijn opgetreden in *zoon* en *zomer*. Voor *vogel* is de laatste verklaring minder waarschijnlijk, op grond van de verspreiding alleen in het zuidwesten van Drente.

De *eu*-vormen in het Bildt (in Friesland), de Friese steden en op de Friese eilanden Terschelling en Ameland, die op de kaart van *vogel* voorkomen, kunnen aan Hollandse expansie worden toegeschreven (Fokkema 1937 § 39).

De verspreiding van de palataal-geronde vokaal in de kustprovincies vertoont weliswaar veel overeenkomst met die van de ontronde vokaal in *rug*, maar andere feiten spreken sterk tegen het aannemen van een ingweonisme. Het Engels kent het verschijnsel niet (*fowl*, vogel in een speciale betekenis naast algemeen *bird, sow*, zeug), het Fries evenmin. In 15e- en 16e-eeuwse Friese oorkonden komen voor *sennen* en *sinnen* (zoons), de 17e-eeuwer Gysbert Japicx gebruikt *simmer* (zomer), spellingen die kunnen wijzen op ontronding van een palataal-geronde vokaal, maar vanuit de tegenwoordige taaltoestand niet te verklaren zijn. Ook de onregelmatige verspreiding in de noordoostelijke en zuidelijke provincies van de palataal-geronde vokaal maakt het onwaarschijnlijk dat hier van een ingweonisme gesproken mag worden. De mogelijkheid van meer dan één interne ontwikkeling of de invloed van een externe faktor moet niet worden uitgesloten (Zie ook: Miedema 1971, 102).

Hierboven wezen we op de spellingen die geen zekerheid geven over de uitspraak in de middeleeuwen. Een in gebruik zijnd grafeem (spellingsteken) werd bovendien vaak nog lange tijd gehandhaafd, nadat een klank al veranderd was. In het oudere Nieuwnederlands worden de hier behandelde woorden zowel met *o* als met *eu* gespeld, terwijl uit klankbeschrijvingen duidelijk is dat men ook twee fonemen kende.

M.a.w. mannen als Montanus en Lambert ten Kate moeten zich een verschil in uitspraak hebben gerealiseerd. De lijst van *o*-woorden (Ten Kate 1723 I 279 vlgg.), waarin tussen haken *eu* als spellingvariant is toegevoegd, maakt waarschijnlijk dat twee uitspraken naast elkaar voorkwámen; ze worden door hem niet aan twee verschillende taalniveaus toegeschreven.

Zowel de onregelmatige verspreiding in de verschillende woorden als het handhaven van beide spellingen tot in de 18e eeuw, doen veronderstellen dat de palatalisering van *o* tot *eu* niet het gevolg is geweest van een klankwijziging die optrad in een bepaald gebied en in een bepaalde tijd, maar een gekompliceerder verschijnsel. Ook in dit geval moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat de *o*-*eu*-onzekerheid in de hand werd gewerkt door een wisselende uitspraak, door het feit dat het foneem dat met beide spellingen werd aangeduid een grote spreiding had. Het is niet ondenkbaar dat de umlauts-*èu* iets meer palataal geweest is dan deze zogenaamde spontaan ontwikkelde palatale klank en dat de eerste door de spelling én door zijn akoestische indruk de tweede heeft aangetrokken, waardoor op de duur het verschil in uitspraak tussen *o* en *eu* groter werd. Deze ontwikkeling zou dan te vergelijken zijn met die van *bracht/brocht*, en tegengesteld aan die van de beide *oo*- en *o*-klanken, waar de spellingsovereenkomst de samenval of althans de vermindering van het uitspraakverschil kan bevorderd hebben (Vgl. ook Van Loey 1961, 155-156, waar hij een kwaliteitsverschil tussen spontaan en door umlaut ontstane [y.] mogelijk acht).

4. ontronding van umlauts [ʌ]: *rug*[aant.]

Deze ontronding wordt door Schönfeld (1970) behandeld in § 45 b. Hij wijst erop dat slechts een beperkt aantal woorden de ontronde umlaut vertonen; het zijn voor het grootste deel monosyllaben waarin de stamklinker gevolgd werd door een gegemineerde (lange) konsonant, die ontstond door een vroegere *j*: *put, dun, rug, mug, brug, stuk, knuppel, kruk* zijn de meest voorkomende woorden. Weijnen (1966 § 65) geeft nog enkele andere gevallen.

Het verschijnsel komt voor in de kustprovincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, Vlaanderen, in Friesland, maar ook in Engeland: *pit, bridge* bv. In de schrijftelijke overlevering, die er ouder is dan in ons land, komen spellingen voor, die op geronde en niet-geronde vokaal wijzen: *y* naast *i* (Campbell 1959 § 315-317). In de loop van de 10e en 11e eeuw is de ontronding aanwezig, eerst in Kent, Sussex en Essex als *e* gespeld, later in het zuidwesten en langs de kust in het noordoosten als *i* (Luick 1964 I 261 en 168). In Nederlandse teksten vindt men de spellingen *e* en *i* naast *u*. Heeroma (1935 [a] 86) neemt aan dat het vokaalsysteem in deze gebieden geen geronde palatalen kende, en als gevolg daarvan de palataal-geronde umlautsvokaal [ʌ] (die dus ontleend werd) realiseerde als [ɛ] of [ɪ]; deze viel dan samen met de umlaut van korte *a* en *e*, die in deze gebieden wel konsekwent werden doorgevoerd.

In de middeleeuwse teksten wordt meestal *i* gespeld, maar in Hollandse bronnen komt ook *e* voor (Van Loey II (1968), § 18 en 10 b); dezelfde woorden worden echter ook geschreven met *u*. In deze tijd lijkt er al een voorkeur voor *u* te zijn. In Vangassen (Noord-Holland 1964 I) telde ik in de 14e-eeuwse stukken 3 × *stick* tegenover 8 × *stuck*, in die van de 15e eeuw kwam geen enkel geval van *stick* voor tegenover 12 × *stuck*. Vangassen (1954 [a]) geeft gevallen van *stick* in Antwerpen in de 13e en 14e eeuw, maar konstateert het verdwijnen later in de 14e eeuw. In stukken uit Brussel en Diest (eveneens Vangassen 1954 [a]) kwamen enkele *rende-*

en *rinde*-spellingen voor. In dit woord is ablaut waarschijnlijker dan ontronding (Schönfeld 1970 § 45).

Voor een beter inzicht in de regionale verhouding van *i/e-u* en de historische ontwikkeling, zou een berekening van de *i/e* tegenover de *u*-vormen nodig zijn. Mijn onderzoekje in de stukken, die door Vangassen werden gepubliceerd, is hoogst onvoldoende, maar geeft wel verwachtingen.

Heeroma (1935 [a]) geeft op krt 2 de spellingen voor *brug* in de middeleeuwen: Noord-Holland en het vasteland van Zuid-Holland hebben *e*, de Zuidhollandse eilanden en Zeeland *i*. De laatste spelling is ook in Vlaanderen algemeen geweest. In de hedendaagse dialekten is dit verschil bewaard, in het noordelijke gebied wordt een wijdere vokaal uitgesproken dan in het zuiden. In Friesland komen beide uitspraken voor, de *i* vooral langs de kust van het westelijke klei-gebied, althans in *rug* (Friesland heeft in *reg* een lange vokaal). Deze verdeling van noordelijk *e* tegenover zuidelijk *i* vinden we in de meeste woorden van deze groep terug. Alleen *stuk* had en heeft nog altijd *i*; in de samenstelling *stikkezakje* is het zelfs gebruikelijk in het algemeen Nederlands, hoewel het meestal wel tussen ‘aanhalingstekens’ wordt gezegd. Toch moet de vorm *stek* ook wel zijn voorgekomen. Boekenoogen (1897, 1035) geeft *stek* en *stik*, het eerste vooral met de betekenis boterham, en *stekkebakje* (boterhambordje), maar in de andere Noordhollandse monografieën komt het alleen voor met *i*. Het WNT (XV 1659) citeert een vorm met *e* bij De Brune, *stek* heeft daar de betekenis van damschijf.

Bij de vergelijking van onze *rug*-kaart met Heeroma's kaart 2 en de middeleeuwse gegevens valt op dat het vasteland van Zuid-Holland tegenwoordig *u* heeft. Heeroma geeft dit als *e*-gebied, maar zijn kaart berust op weinig gegevens, doordat de bronnen voor die tijd schaars zijn en maar enkele woorden in de teksten voorkomen. Met name *rug* ontbreekt veelal in deze zakelijke teksten. Het voorkomen van ontronde vokalen blijkt echter ook uit plaatsnamen. Op

tekstkaart III zijn de plaatsnamen getekend, waarin een bestanddeel met *e* wordt opgegeven (Gysseling-Blok 1959). Deze zijn ontleend aan bronnen, daterend van 1340-1557, de elementen zijn *breg, pet, kneppel* ; *hil* komt hierin uitsluitend voor met *i*.

Uit een recent onderzoek blijkt duidelijker dat ook het vasteland van Zuid-Holland een ontrondingsgebied is geweest. Op D 21 (1952) is naar de namen van verschillende zaken gevraagd, die met *put* aangeduid kunnen worden, in het vermoeden dat de ontronding in geïsoleerde betekenissen wel zou voorkomen. Dat bleek inderdaad het geval. Op tekstkaart IV zijn ze getekend, en hieruit blijkt dat vooral de betekenis van *pet*-aardappelkuil in Zuid-Holland voorkomt. Het is op grond van deze beide tekstkaarten en de gegevens uit vroegere taalperioden zeker dat het vasteland van Zuid-Holland ontrondingsgebied was, en dat ook hier de *e* de meest voorkomende spelling en de gewone uitspraak is geweest.

De middeleeuwse gegevens suggereren wel dat men de voorkeur gaf aan de *u*- boven de *e/i*-spellingen, maar Van Loey's uitspraak dat de ingweoonse dialekten werden geïnfiltreerd met frankische vormen (1959) wordt bevestigd door het voorkomen van *rug* in het Bildt (in Friesland). Uit deze 16e-eeuwse Hollandse ‘expansie’ blijkt dat de Hollandse bovenlaag de ontronde vormen toen al verwierp. Nog sterker blijkt dit uit de ontwikkeling in de 17e eeuw. Dan gaat men de ontronde vormen beschouwen als ouderwets en plattelands. Van den Berg (1943) geeft voorbeelden uit Bredero en Huygens die waarschijnlijk maken dat *stik* en *pet* aan boeren in de mond gegeven worden om ze als zodanig te typeren. *Stik* en *krik* waren in de 18e eeuw Haagse volkstaal (Kloeke 1938), vormen behorend tot ‘gemeene Straattaal en slechte Woorden’.

Deze opvatting heeft het gebruik van de ontronde vormen tussen IJ en Rijn/Maas doen uitsterven. Maar was men toleranter tegenover landgenoten van buiten dit gebied? Michiel de Ruyter schreef in zijn scheepsjournalen *y*, een letter die hij ook gebruikt waar het Nederlands *i* spelt; De Ruyter

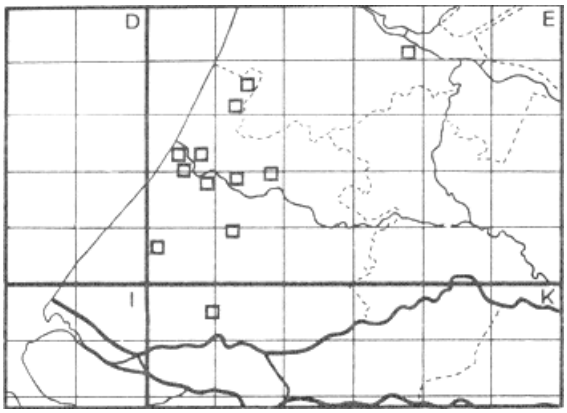

Tekstkaart III
□ ontronding van *u* in plaatsnamen

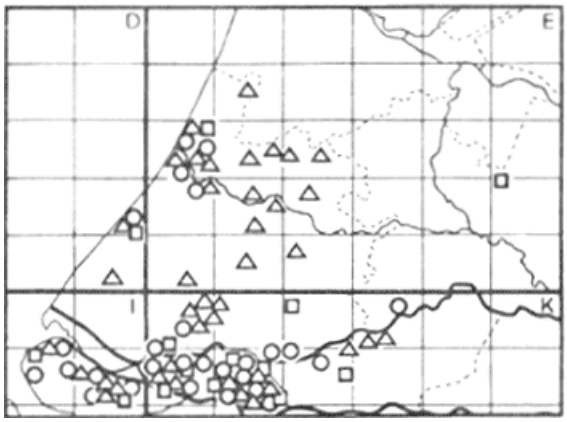

Tekstkaart IV
pet / pit (uit vragenlijst 21, 1952) in de betekenis:
△ aardappelkuil (vraag 1)
○ geulen in de weg enz. (vraag 2 en 3)
□ graf (vraag 4)

sprak dus niet alleen een ontronde klinker, maar schreef deze ook. Volgens Koelmans (1959), die deze vormen vermeldt in § 59, moet De Ruyter redelijk hebben leren lezen en schrijven; in de praktijk van het laatste steekt hij gunstig af bij andere 17e-eeuwse vlootofficieren.

De ontronde vormen van de verschillende woorden komen en kwamen, voor zover is na te gaan, in hetzelfde gebied voor. De geronde palataal zal echter niet in alle woorden in hetzelfde tempo zijn doorgedrongen. Een aanwijzing hiervoor is het volgende: *reg* is thans, zeker bij de ouderen, nog in het grootste deel van Noord-Holland benoorden het IJ bekend. *Pet* is echter hoofdzakelijk nog bekend op Wieringen en in de Duinstreek met de betekenis welput, een oud begrip. Maar een afvoerput, daterend uit de tijd van de waterleiding, noemt men op Wieringen een *put*. Op vergelijkbare wijze zal de *e* in dit woord in Zuid-Holland zijn verdwenen, terwijl hij is gehandhaafd in de toepassingen met geïsoleerde betekenis.

Het bovenstaande wekt de indruk dat de veroordeling van de ontronde vokaal (op sociale gronden) hoofdzakelijk beperkt bleef tot het vasteland van Zuid-Holland. Dit wordt bevestigd door een vergelijking van de enquêtes van 1895 en van 1931. Regionaal is er geen verschil tussen beide in de opgaven van *e* en *u*, de laatste klank komt alleen voor in de plaatsen van zuidelijk Kennemerland, in Waterland en een enkele maal in de Zaanstreek. Daar het woord niet in een recente enquête voorkomt is het niet mogelijk de tegenwoordige toestand te vergelijken met die van 1931. Rnd XIII (Noord-Holland 1969) geeft wel *brug*; dit woord vertoont ongeveer hetzelfde beeld als *rug* in de enquête 1931. Toch is het voor degeen die in dit gebied bekend is onmiskenbaar dat *rug* veld wint. Het ligt in zeker opzicht voor de hand dat dit in de dialektenquêtes niet tot uiting komt, omdat de korrespondenten en de zegslieden de neiging hebben de oudst bekende vormen en klanken op te geven, in dit geval dus de ontronde. Bovendien kan ik me, na het veldwerk in

dit gebied, niet onttrekken aan de indruk dat het woord *reg* meer dan een van de andere woorden als typerend voor het dialekt wordt beschouwd en daarom mogelijk meer dan een van de andere woorden met de ontronde vorm wordt opgegeven. De tegenstelling *rug/reg* is in hoofdzaak een oppositie tussen Nederlands en dialekt, terwijl bij andere woorden van deze groep zelfstandige betekenissen zijn ontstaan. Over die van *put* werd hierboven gesproken. *Brug* en *breg* kunnen zich van elkaar onderscheiden doordat men de *u*-vorm kent uit de plaatsnamen en de daarbij liggende vlotbruggen, en de *e*-vorm gebruikt voor de oudere bruggen, die geen vlotbruggen zijn. Dit zijn slechts veronderstellingen die niet nader geadstrueerd kunnen worden.

In ieder geval bewijst het voorkomen van de ontronde klank in de woorden *rug, brug* en *put* in Noord-Holland duidelijk dat het doordringen van de *u* hier buiten de steden veel later heeft plaats gehad dan het het geval was bezuiden het IJ/Noordzeekanaal.

Het woord *stuk*, dat in de Rnd in dezelfde zin voorkomt, bewijst niets. In deze zin - *ze hebben een stuk van de brug afgevaren* - werd *stuk* zo vaak vertaald met *end* of *brok*, dat men de konklusie moet trekken dat de opgaven met *u* toe te schrijven zijn aan invloed van het Nederlands.

Ook bij deze ontronding konstateren we een langdurige ontwikkeling, waarin de *e*-uitspraak geruime tijd naast de *u* wordt gebruikt, zover uit de spellingen is op te maken. Het lijkt aannemelijk ook in dit geval te denken aan een uitspraakonzekerheid, doordat het umlautsprodukt in het ingweoonse gebied anders gerealiseerd werd dan de oorspronkelijk ongeronde [*ɛ*] en de umlaut van [*ɑ*]. De uitspraak van *rug* in Egmond aan Zee noteerde ik dan ook niet als [*ɛ*], maar als [*ʌ*ˑ] (niet geronde *ʌ*) (Een soortgelijk verschijnsel is in een deel van Noord-Holland veel duidelijker bij het woord *nieuw*, dat in gedrukte bronnen als *nuuw* of *nuw* wordt weergegeven maar dat fonetisch beter als [nyˑ w] geschreven kan worden).

Wanneer de umlautsvokaal in open lettergreep stond - *kreupel, euvel, reusel* - kon ook ontronding optreden. Van Loey (1961, 148-149) wijst erop, dat alleen geronde palatalen door umlaut ontstaan, ontrond worden en niet de zogenaamde spontaan gepalataliseerde geronde vokalen. Het woord *knekel* is het enige dat met deze klinker in het Nederlands is aanvaard. Uit het beschikbare materiaal komt echter niet hetzelfde duidelijke regionale beeld als dat van de ontronde niet-gerekte umlautsvokaal te voorschijn. Weijnen (1963) heeft uit de literatuur vele gevallen van ontronding verzameld, die erop wijzen dat het verschijnsel van ontronding in het algemeen ook in het Brabantse gebied is voorgekomen, en hij laat op kaartjes zien dat het eveneens in het Duitse en Franse gebied voorkomt.

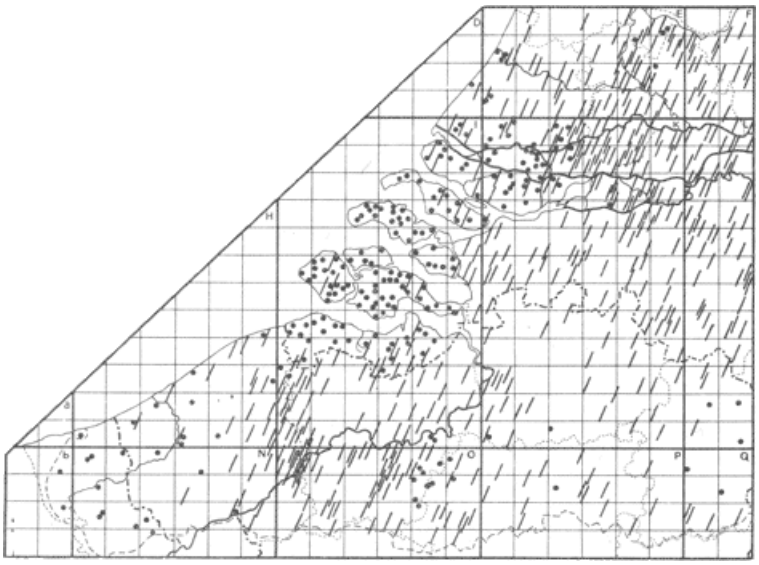

Tekstkaart V
KREUPEL
/ *kreupel* geronde klinker (*eu*, *ö* enz.)
· *krepel* niet-geronde klinker (*e*, *ɛ* enz.)

In het Nederlands taalgebied komt de ontronding in open lettergreep in een kleiner gebied dan in de gesloten lettergreep thans nog voor. Tekstkaart V, *kreupel*, brengt dit gebied in beeld. In West-Vlaanderen is het verschijnsel zeker middeleeuws. Van Loey (II 1968 § 54 A) vermeldt een vorm *crepel* uit 1284, Schönfeld (1955, 150) een *Crepelvliet* bij Schagen, in de 12e eeuw, het Mnl.W. geeft vele voorbeelden. Kiliaan voegt aan *krepel* toe, dat het Vlaams, Hollands en Fries is. In 1949 werd echter voor het Fries uitsluitend *eu* opgegeven. In het Oostvlaams, het Brabants en het Limburgs is de ontronding eerst van laat-middeleeuwse oorsprong; Vangassen (1968 [b]) geeft enkele spellingen die wijzen op een begin in de 15e eeuw en een algemene verspreiding in de 16e en 17e eeuw. Onder zijn voorbeelden komt *kreupel* niet voor, wel *sleutel, keuvel, vleugel*, o.a. In deze gebieden is de ontronding thans algemeen en komt ook voor bij de geronde niet-palatale klinkers.

5 en 6. *ā* uit wgm. *â* (voor labiaal en dentaal): *schaap* en *laten*[aant.]

[aant.]

De stamklinker in *schaap* en *laten* heeft zich ontwikkeld uit een lange wgm. vokaal. Schönfeld (1970 § 80) neemt aan dat de ogm. klinker palataal werd uitgesproken en spelt *æ̂*.

Gysseling (1961, 26 vlgg.) heeft, uitgaande van de spellingen die gebruikt werden voor Latijnse namen en leenwoorden, aannemelijk gemaakt dat tot in de 6e eeuw in de Nederlanden en Noord-Duitsland een palatale klinker is uitgesproken, die waarschijnlijk wijd werd gerealiseerd. In de 7e - 8e eeuw wordt als spelling *a* gebruikt, wat wijst op een realisering die meer open was dan vroeger. In de kuststreken van Vlaanderen, Zeeland, Holland, Groningen en Oost-Friesland komen nog tot in de 14e eeuw spellingen met *e* naast andere met *a*, voor het waternaamelement *a* (uit *aha*), voor. Men mag aannemen dat hier zeker tot de 11e eeuw, mogelijk nog langer, een palatale, *e*-achtige klinker werd uitgesproken.

In het ofri. wordt *laten* altijd gespeld met *e* (1327 2e Rustringer codex, 2e helft 15e eeuw Emsinger codex, laatste kwart 16e eeuw Codex Parisiensis). Ook in Engeland had vernauwing plaats, die door Luick (I § 123 vlgg., 129) wordt gedateerd vóór 1100. Hij vond spellingen die zowel op een nauwere als een wijdere realisering wijzen.

Het lijkt aannemelijk dat de *æ̂* zich in het Noordhollands, Fries en Engels ontwikkelde tot een nauwere palatale vokaal, en dat deze al voorkwam in de late middeleeuwen. De tegenwoordige Friese realisering [*iə*] kan een jongere ontwikkeling zijn; spellingen die wijzen op deze uitspraak komen voor bij Gysbert Japicx (17e eeuw). Het Noordhollands-Friese gebied heeft op de kaart extra nadruk gekregen door het gebruik van een cirkelteken, niet alleen omdat de wgm. klinker nauwer wordt gerealiseerd dan in het zuidelijker *æ* -gebied, maar ook om de verhouding van oorspronkelijke lange en van gerekte *a*. Hier is nl. de lange *â* palataler dan de gerekte *ā*; in het noordoosten van ons taalgebied is

het omgekeerde het geval: daar is de wgm. *â* een geronde achtervokaal, de *ā* een dikwijls wat palataal gerealiseerde [*a*.]; in het zuiden, ongeveer ten zuiden van het IJselmeer, is er samenval van beide vokalen in het westen, in het oosten worden verschillende realiseringen veroorzaakt door de volgende konsonant.

In het overige gebied werd *æ̂* niet vernauwd, zoals op de Zeeuwse eilanden en in een deel van Zuid-Holland, of werd in tegendeel wijder tot [*a*.] of er ontwikkelde zich een geronde achterklinker.

De wijde palatale klank wordt nu nog gehoord op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden en ten zuiden van Gouda. In de legenden is de spelling *ae* gebruikt, op de kaart is deze klinker aangegeven met een open parallellogram. Op kaart 5 is het *ae*-gebied in de omgeving van Gouda wat groter dan op kaart 6. Dit verschil is te verklaren uit het materiaal: dat voor *laten* is recenter dan dat voor *schaap*. Op de *â*-kaart van Te Winkel (1899-1901) reikt het gebied met palatale *ae* nog iets noordelijker, tot over de Oude Rijn bij Bodegraven en Woerden. Uit de 16e- en 17e-eeuwse gegevens, besproken door Te Winkel (1899-1901), Heeroma (1935 [b]) en Hellinga (1938, 287 vlgg.) wordt waarschijnlijk dat het hele gebied van het tegenwoordige Zuid-Holland en het zuiden van Noord-Holland *ae*-gebied zijn geweest.

Op de kaarten werden geen fonetische realiseringen van de geronde achtervokaal (in de legenda gespeld met *oa*, op de kaart aangegeven met het gevulde parallellogram) onderscheiden. De uitspraak kan variëren van [*ɑ*.] tot [*o*.], [*ɔ*.] of [*ʊ*.]. Een uitspraak van Kloeke (1933-1934, 71) bracht ons er echter toe een persoonlijk onderzoek te doen in het oosten van Utrecht, vooral omdat de Hollands-Utrechtse uitspraak van de *aa* (donker, fonetisch eerder met [*ɑ*.] te schrijven) niet alleen fonetisch anders is dan de geronde achtervokaal van het overige gebied, maar ook taalsociologisch anders wordt ervaren. Enkele steekproeven maakten ons

duidelijk dat de dialektsprekers in het oosten van Utrecht zich goed bewust zijn van het verschil tussen hun donkere *aa* en de Gelderse geronde achtervokaal. Het is niet mogelijk een isoglosse tussen beide te trekken, we hebben volstaan met het tekenen van een half parallellogram waar we zeker waren van een donkere *aa*; daarbuiten hebben we overal het eenheidsteken, het gevulde parallellogram gebruikt ter aanduiding van een geronde achtervokaal. De uitspraak van de klinker heeft een vrij grote spreiding, maar de verschillende spellingen van het schriftelijk en van het Rndmateriaal gaven geen duidelijk regionaal beeld. De realisering in Holland en Utrecht kan beschouwd worden als een dialektuitspraak die ook in het Nederlands van de sprekers wordt gehandhaafd en kan worden gehandhaafd, omdat de fonetische realisering binnen de aanvaarde spreiding van het /*a*/foneem valt.

Uit het bovenstaande is waarschijnlijk dat de *aa* in het Hollandse gebied een zeer recente ontwikkeling is. De depalatalisering van *ae* tot *aa* is, waarschijnlijk pas sedert de 17e eeuw, geleidelijk verbreid, misschien vanuit Amstelland en Rijnland. De zogenaamd donkere *aa* van Holland en Utrecht zou men dan kunnen verklaren als een slecht geslaagde imitatie van de algemeen Nederlandse *aa* (Zie ook Kloeke 1934, 79-81).

Op kaart 5 zijn, behalve de schuine streep, nog twee andere tekens gebruikt ter aanduiding van een neutrale (nietgeronde, niet-palatale) *aa*, nl. een hamertje op de Veluwe, in de Betuwe en in West- en Frans-Vlaanderen, een omgekeerde hamer in de omgeving van Brussel.

Het hamertje geeft aan waar een *aa* voor labiaal of gutturaal een allofoon is van een geronde achterklinker voor dentaal. In deze gebieden vinden we het eenheidsteken op de kaart van *laten*, waarin *aa* voor dentaal staat. De uitspraak is niet overal gelijk, de gebruikte fonetische spellingen vertonen in ieder geval enige variatie. Van Schothorst beschrijft de klinker als de *aa* van het Neder-

lands, de spellingen voor West-Vlaanderen zijn [*ɑ*.], soms voorzien van een diakritisch teken, en voor Frans-Vlaanderen [*a*.].

Men kan als hypothese stellen dat de vroeg-middeleeuwse palatale klinker op de Veluwe, in de Betuwe en Vlaanderen wijder is geworden in de positie voor labiale en velare volgkonsonant, tot een [*a*.]. Voor dentale konsonant zou de klinker gerond zijn. Van Wijk (1911) heeft betoogd dat de klinker vanouds voor labiaal en velaar meer palataal was dan voor dentaal, een hypothese die door enkele dialektologen als een feit werd aangenomen, maar o.a. door Van Haeringen (1936) werd betwijfeld. De vergelijking van de kaarten 5 en 6 geeft de indruk dat de invloed van de volgende konsonant bij de oorspronkelijk lange *â* tegenwoordig maar in enkele kleine delen van ons taalgebied merkbaar is. (Bij de gerekte *ā* is die invloed anders. Weijnen (1966) geeft een detailkaart (krt 33) van het gebied waar de oorspronkelijk lange *â* voor niet-dentalen donkerder is dan gerekte *ā* in dezelfde positie.)

Hoe de regionale verspreiding van de invloed van de volgende konsonant op de verschillende vokalen is zal nog nader onderzocht moeten worden. Nörrenberg (1969, 65-78) heeft erop gewezen dat in Nederduitse dialekten het omgekeerde het geval is: de dentalen hebben daar een palataliserende, de niet-dentalen een verdonkerende invloed.

Van Loey (1961) heeft de *aa* op krt 5 en de *a* en *ö* op krt 6 in het gebied ten westen van Mechelen en Brussel verklaard als een jongere ontwikkeling uit een oudere geronde vokaal. Deze zou eerst spontaan zijn gepalataliseerd (gemedialiseerd) en daarna ontrond. Hij heeft dit waarschijnlijk gemaakt met behulp van de tegenwoordige regionale verdeling van de *a* en *ö* en voor het verleden gewezen op spellingen als *moct* en *pluts*, die al eerder door Vangassen (1954 [b]) waren vermeld, de eerste in het einde van de 14e, de tweede in het einde van de 17e eeuw.

In het gebied van Aarschot (ten noorden van Leuven) is een palataal geronde vokaal de gewone representant van de

wgm. *æ*. Het lijkt waarschijnlijk dat deze te vergelijken is met de geronde palataal van het gebied ten westen van Mechelen; de ‘Mechelse *a*’ vertegenwoordigt dan een stadium dat in Aarschot (nog) niet bereikt is.

8. *oe* uit wgm. *ô*: *boek*[aant.]

De ogm. *ô* moet wijd geweest zijn. Gysseling (1961, 44 vlgg.) demonstreert aan de hand van spellingen dat dit het geval geweest moet zijn in de eerste eeuwen van onze jaartelling. De naam van het bos Boconia bv. wordt door Caesar geschreven als Bacenis. De bewijskracht hiervan is echter niet groot, daar de overgang van idg. *â* in gm. *ô* in die tijd mogelijk nog niet gerealiseerd was. Een sterker bewijs is dat de Latijnse *ō* daarentegen door de Germanen wordt gespeld met *u*, wat erop wijst dat ze deze als een veel nauwere klinker gehoord moeten hebben. Het lat. *sobrius* werd in het ohd. gespeld als *subar*, in het mnl. als *suver*.

Volgens Schönfeld (1970 § 68) is deze *ô* in het owgm., in het bijzonder in het Frankisch, gediftongeerd en uit deze diftong zou zich een nieuwe monoftong hebben ontwikkeld. De meest voorkomende spelling in het onl. is *o*, daarnaast komen digrammen voor, *uo, ua, oa*, sedert de 8e eeuw. De *o*-spelling kan betekenen dat de monoftongische uitspraak naast de diftongische bleef bestaan, maar het is evengoed mogelijk dat de diftongische uitspraak de enige werd en de *o*-spelling het gevolg was van spellingtraditie. Deze *o*-spelling komt tot in de 13e eeuw overal voor, vooral in Oost- en West-Vlaanderen, Holland en Zeeland, maar in de mnl. teksten is de gewone schrijfwijze *oe* (Van Loey II 1968 § 85). In de 14e eeuw komt echter in Vlaanderen een spelling *ou* op voor labiale en gutturale volgkonsonant, maar *oe* blijft voor dentalen. Omstreeks 1600 is deze *oe* de algemene spelling (Hellinga 1938, 1968, 43 vlgg.).

Het is niet mogelijk op grond van de spellingen een volledige indruk te krijgen van de uitspraakontwikkeling. Maar de veronderstelling dat de wijde ogm. *ô* zich geleidelijk heeft vernauwd tot de tegenwoordige klank, die de nauwste achterklinker in het Nederlandse foneemsysteem is, is plausibel. Deze vindt men thans ook in de streektalen van het grootste deel van het Nederlandse taalgebied. In de oostelijke provincies komt een wijdere realisering voor, die ook

in het foneemsysteem van die streektalen een andere plaats inneemt, nl. die van de op één na nauwste achterklinker.

De kaart van *boek* is hoofdzakelijk met schriftelijk materiaal gemaakt en het is vrijwel onmogelijk uit het kaartbeeld betrouwbare fonetische en fonologische konklusies te trekken. Er is op te konstateren een globale verdeling waarin de westelijke vernauwing van *ô* tot [*u*] is aangegeven met een kleine stip, de oostelijke wijdere klank met een schuine streep. Daarnaast komt in het oosten (Groningen, Drente) een diftong voor, aangegeven met een open parallellogram. Dit diftongeringsgebied sluit geografisch aan bij een diftongeringsgebied in het westen van Duitsland (tekstkaart VI). Verspreide gevallen van diftongering treft men ook aan in Twente (op tekstkaart VII alleen in Vriezenveen, maar zie Entjes 1971). In aanmerking genomen dat het aansluitende westen van Duitsland in tegenwoordige dialekten diftongen kent en dat het mnd. van zuidelijk Westfalen digrammen had, kan men veronderstellen dat Twente en de Nederlandse Graafschap in een ouder taalstadium een sterker diftongisch karakter hebben gehad in de realisering van wgm. *ô* (Vgl. Foerste 1957 kol. 1941). Deze diftong komt voor in alle posities, zowel voor dentale als voor velare en labiale volgkonsonant.

Ook in de omgeving van Sittard in Nederlands Limburg is wgm. *ô* altijd een diftong geworden, die eveneens met een open parallellogram is aangegeven.

Het gevulde parallellogram duidt eveneens een diftong aan, maar bovendien dat in deze plaatsen de representant van de wgm. *ô* voor dentale konsonant anders wordt gerealiseerd dan voor velare en labiale. In al deze gevallen is het eerste element van de diftong voor velare en labiale medeklinker een meer of minder open geronde achterklinker. Op kaart 8 zijn het de plaatsen Katwijk (E 134), Hasselt (Q 2) en het zuidoosten van West-Vlaanderen. Noordwijk (E 131) heeft of had kort geleden ook een diftong (Heeroma 1935 [a], 64). In Katwijk, Noordwijk en West-Vlaande-

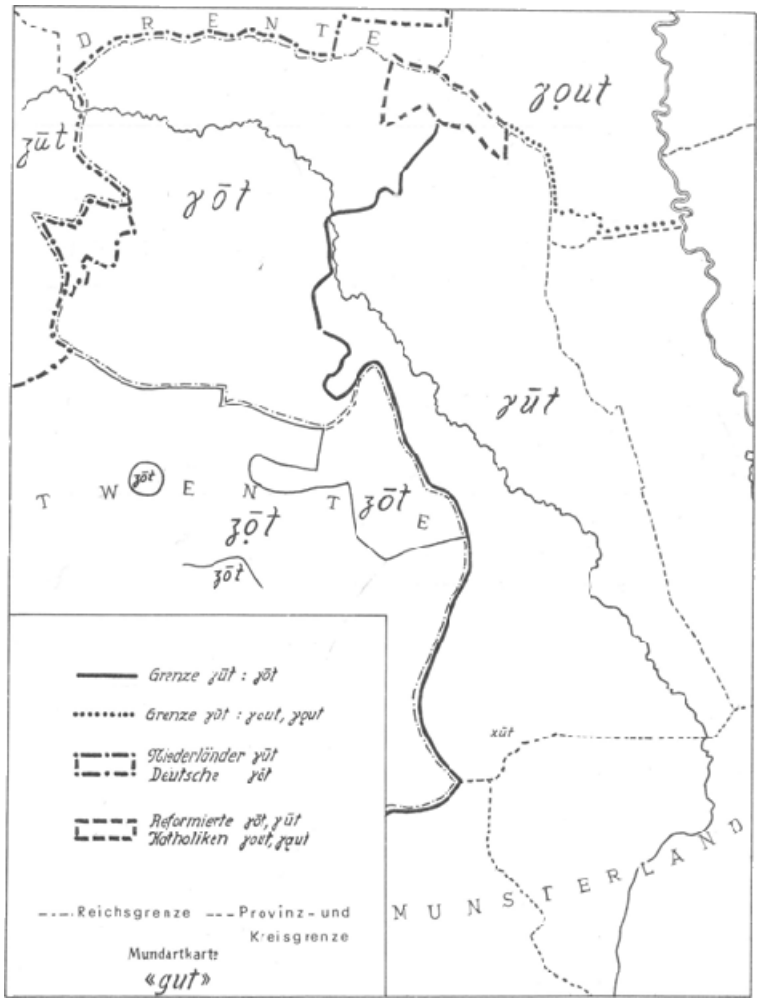

Tekstkaart VI
Kaart 97 (niet gepubliceerd) bij A. Rakers, Die Mundarten der alten Grafschaft Bentheim und ihrer reichsdeutschen und niederländischen Umgebung (1947).

ren is wgm. *ô* voor dentaal ongeveer gelijk aan de Nederlandse *oe*, Hasselt echter heeft een opener, *o*-achtige klank, gevolgd door een naslag. De laatste plaats heeft dus in beide posities een diftong, maar voor velaar en labiaal is deze duidelijker gedissimileerd.

Het grootste deel van West-Vlaanderen heeft, volgens de spellingen van de Rnd, een kwaliteitsverschil, nl. [*u.*] of [*û.*] voor dentaal, [*u*] voor velaar en labiaal (volgens Gysseling 1961, 49, is in het eerste geval de uitspraak [u^{∂}]); De Bo (1873, 804) vermeldt ook voor zijn tijd een uitspraakverschil, de klank voor velaar/labiaal spelt hij met *ou*, zoals gebruikelijk was vooral in de 16e eeuw en hij geeft 23 voorbeelden, waaronder de woorden: *roupen, vroug* en *bouk*. Zijn beschrijving van de met *ou* gespelde klank is niet duidelijk, want zijn vergelijking met de korte *u* van het hoogduits kan evengoed op het eerste element van een diftong als op een monoftong slaan; zijn vergelijking met *au* en zijn beschrijving daar suggereren zelfs dat het een korte [*u*] is gevolgd door een *w*-achtig element. De uitspraak voor dentaal spelt hij met *oe*, zonder toelichting over de uitspraak.

De opvatting dat de wgm. wijde *ô* geleidelijk vernauwd is tot de tegenwoordige nauwste geronde klank van het foneemstelsel wordt gekompliceerd door het voorkomen van allofonen, afhankelijk van de volgende konsonant. Deze waren ook aanwezig in de 17e eeuw. Het gebruik van de spelling *ou* voor velaar en labiaal nam in de 16e eeuw sterk toe, maar wordt in de 17e eeuw spoedig minder (Hellinga 1938, 1968, 52-64). Caron (1947, 84-112), die de 16e- en 17e-eeuwse grammatici nauwkeurig heeft bestudeerd, konkludeert uit hun beschrijvingen dat, althans in de eerste helft van de 17e eeuw, de *ou*-spelling werd gebruikt voor een nauwe, de *oe* (voor dentaal) voor een iets wijdere. Maar Montanus onderscheidt nog een andere uitspraakvariant in de positie voor labiaal en velaar, die in Delft voorkwam, en daar wijder werd uitgesproken dan de allofoon voor dentaal (1635, 1964, 59-60). Voor Delft kan men deze rij geronde achtervokalen

opstellen, waarin de wijdste boven en de nauwste onderaan staat:

1. uit wgm. *au*, bv. *oog*,
2. uit wgm. *ŭ*, bv. *oven*,
3. uit wgm. *ô* voor labiaal en velaar, bv. *boek*,
4. uit wgm. *ô* voor dentaal, bv. *bloed*.

De verhouding van de Delftse allofonen is vergelijkbaar met die in de Zuidhollandse vissersplaatsen, wat betreft de wijdte van de klinker. Bij deze verhouding kunnen we ons de geleidelijke vernauwing beter voorstellen dan bij die in andere plaatsen dan Delft, waar 3 nauwer was dan 4.

Ook zonder precies te weten hoe de uitspraakverschillen in de 17e eeuw waren blijkt uit Caron's studie duidelijk dat er verschillende uitspraakvarianten voorkwamen van woorden die nu met *oe* worden gespeld. De variatie heeft mogelijk de samenval bevorderd door de onzekerheid die ontstond als sprekers met verschillende realiseringen in mondeling kontakt kwamen. Ten Kate (1723 I 117) kent in ieder geval maar één klank, die hij spelt met *oe*. Maar de opmerking van Sewel, dat in het Rotterdams in het begin van de 18e eeuw nog *kookje* gezegd werd, wijst er wel op dat de samenval in tal van plaatsen heel langzaam is gebeurd, een samenval die in de vissersdialekten van Katwijk en Scheveningen nog niet heeft plaats gehad (1708, 4).

Bij de vergelijking van kaart 8 met tekstkaart VII, van het woord *voet*, valt op dat het aantal *oo*-opgaven in zuidwest-Drente op de laatste groter is. De verklaring hiervoor moet waarschijnlijk gezocht worden in het foneemsysteem van dit gebied. Volgens Sassen (1953, 36) is in het gebied van Ruinen (G 48 en omgeving) de representant van wgm. *ô* voor alle volgkonsonanten niet de nauwste vokaal van het systeem maar een iets wijdere (‘... heeft het karakter van een langgerekte *oe* maar een *oo*-achtig timbre’), en ligt fonetisch tussen de representant van ogm. *au* en die van ogm. *û*. De klinker in *boek* en *voet* verschilt in dit gebied van de Nederlandse *oo* zowel als van de *oe*. Een deel van de korres-

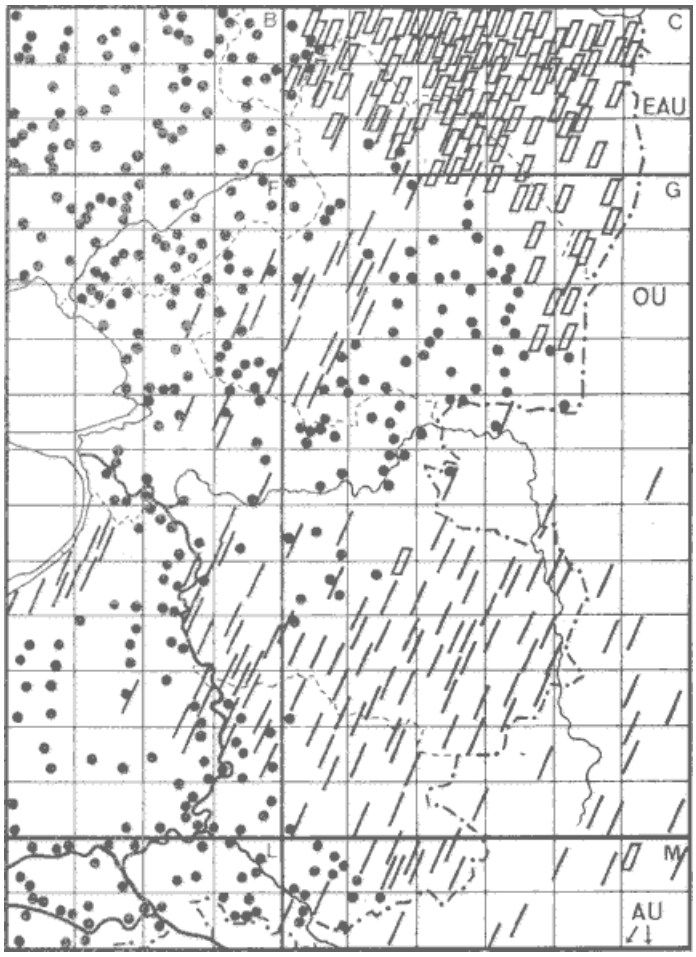

Tekstkaart VII
VOET
· *voet*
/ *voot*
// *vout*
Gebied in Nederland waarin de klinker in *voet* niet overal gelijk is aan die in *boek*.

pondenten heeft de ene, een deel de andere spelling gekozen om de uitspraak bij benadering aan te geven.

Ook op de noordwest Veluwe komen meer *oo*'s voor op de tekstkaart. Deze zijn door Kloeke persoonlijk genoteerd en bewaard in zijn Hoofdatlas; hij geeft eveneens *oo* in *kooke* (koek). Weijnen (1966 § 56) noemt nog andere relikten van een vroegere *o*-achtige uitspraal: van wgm. *ô*. Afgezien van deze verschillen, en de bovengenoemde, veroorzaakt door de volgkonsonant, is de uitspraak van de klinker in *voet* geheel of grotendeels gelijk aan die in *boek*. Het is niet onwaarschijnlijk dat hier en daar nog kleine verschillen zijn als gevolg van de volgende konsonant - verschil in lengte, een klein verschil in graad van diftongering - maar deze verschillen zijn uit ons materiaal niet vast te stellen. Daarvoor zou men moeten kunnen beschikken over de foneemsystemen van de dialekten.

7 en 9. umlaut van lange vokalen: *groen* (wgm. *ô*), *laag* (wgm. *â*)

aant. aant.

Van de beide kaarten die de umlaut van lange vokalen in beeld brengen, geeft kaart 9, *groen*, de meest algemene verspreiding weer, kaart 7, *laag*, geeft aanleiding tot het bespreken van enkele bijzondere verschijnselen. De kaarten worden daarom samen behandeld, waarbij wordt uitgegaan van het algemene beeld van kaart 9.

Umlaut

Onder umlaut verstaat men het verschijnsel dat een vokaal gewijzigd wordt onder invloed van een volgende klinker of konsonant. Sonderegger (1959) geeft een overzicht van de verschillende opvattingen en theorieën. Van Coetsem heeft zowel de verandering als het onveranderd blijven door volgende vokaal of konsonant als verschijnselen van gelijke aard beschouwd en voor beide de algemene term Sequenzverhältnis gelanceerd en hij benadert dit verschijnsel vanuit de klinkersystemen (1970, 46 vlgg.).

Umlaut veroorzaakt door een *i* of *j* in de volgende lettergreep is het meest verbreid, zowel geografisch als kwantitatief. In het schrift wordt de umlaut van wgm. *ă* het eerst zichtbaar; deze wordt vanaf de 8e eeuw in Duitse oorkonden geschreven als *e*. De wijziging in de uitspraak moet eerder plaats gevonden hebben; het is aannemelijk dat dit gebeurd is na de gemeengermaanse periode: het Gotisch weerspiegelt het verschijnsel in het schrift niet, het noorden westgermaans doen het wel. Op grond van de schaarse vroeg-middeleeuwse gegevens heeft men aangenomen dat het begin van deze klankverandering in of na de 4e eeuw ligt. Van Coetsem beschouwt echter het ontbreken van umlaut in het Gotisch als het gevolg van een sekundaire ontwikkeling en de umlaut daarom als een gemeengermaans verschijnsel.

Umlaut van korte wgm. vokalen was een algemeen verschijnsel in het west- en noordgermaans, bv. got. badi,

ndl. bed, du. Bett, eng. bed, fri. bêd, zw. bädd, ode. bae dh (Schönfeld 1970 § 38-40).

De umlaut van lange vokalen, die slechts in uitzonderingsgevallen in het Nederlands voorkomt, is veel algemener in het Duits, Engels en Fries (Bv. groen / grün, green, grien). In dialekten van het Nederlandse taalgebied komt deze umlaut wel voor; hiervan zijn slechts uitgezonderd die van Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, West- en Oost-Vlaanderen. Op de kaart van *groen* is het gebied met umlaut duidelijk te onderscheiden van dat zonder umlaut: in het eerste zijn lijntekens gebruikt, in het andere puntjes. De isoglosse tussen beide gebieden vormt de uiterste westgrens van het umlautsverschijnsel in ons taalgebied; umlautsprodukten van andere lange vokalen komen minder ver naar het westen voor. De umlautsvokaal van de *û* is door de palatalisering van *û* niet herkenbaar; de klanken zijn samengevallen in [*y*.] (Schönfeld 1970 § 69, de literatuuropgave bij §§ 69-75, Kloeke 1927). De isoglosse van het umlautsgebied van wgm. *au*, ndl. *oo* ligt oostelijk van die van wgm. *ô*, ndl. *oe* (Heeroma 1939, 202: *geloven*). De umlaut van wgm. *â* wordt hierachter afzonderlijk behandeld, in verband met de minder doorzichtige komplikaties van dit verschijnsel. De latere ontwikkeling in het Duits, waarin de umlaut een morfologische funktie kreeg, wordt hier niet besproken.

Umlaut van *ô*

Zoals op blz. 59 werd vermeld wordt de umlaut van wgm. *ă* zichtbaar in het schrift in de 8e eeuw. Gysseling (1961, 49) vond de eerste spelling die wees op umlaut van wgm. *ô* voor het Fries in 783: de naam Hredgaerus, waarvan de eerste lettergreep overeenkomt met got. hropeigs. Umlautsvokalen van geronde klinkers worden in het fri. evenals in het eng. ontrond (ndl. groen, fri. grien, eng. green).

In het Brabants, het Utrechts en de oostelijker dialekten wordt de umlautsvokaal van wgm. *ô* in het schrift pas in de 13e eeuw uitgedrukt: *gruene*; rijmen als *ghevuecht*:*duecht*

maken het waarschijnlijk dat de *ue* een palataal-geronde vokaal aanduidde (Van Loey II 1968 § 87).

Op kaart 9 zijn uitspraakschakeringen in het umlautsgebied onderscheiden. In het zuiden overheerst de uitspraak met *uu*, de nauwste geronde palataal, in het noorden de wijdere, die in midden- en zuid-Limburg en ten westen van de Maas algemeen is. Bij vergelijking met kaart 8, *boek*, blijkt dat de umlauts-*eu* in Twente, de Gelderse Graafschap en Limburg inderdaad het umlautsprodukt is van *oo*, zoals op fonetische en fonologische gronden te verwachten is. De *uu* ten zuiden van de Rijn en Gelderse IJsel is eveneens te verwachten als umlaut van de *oe*.

In het overige deel van het umlautsgebied lijkt het fonetisch en fonologisch parallellisme gestoord, maar dit is maar ten dele het geval. Daar de kaart van *boek* met korrespondentenmateriaal is gemaakt, zijn enkele uitspraaknuances niet tot hun recht gekomen. In het *greun*-gebied van Zuid-Brabant wordt de wgm. *ô* opener gerealiseerd en dikwijls ook ontrond (Rnd IV 93 *hoed*, 95 *goed*). De korrespondenten schreven echter meestal *oe*, slechts enkelen spelden de klinker op een wijze die als *oo* te interpreteren was.

Op de Veluwe, althans voor het gebied dat Van Schothorst (1904) behandelt, is *eu* niet te verklaren uit de tegenwoordige fonologische opposities. Wgm. *ô* werd er [*u*], [*u*.] of [*u.*^{ə}]; *boek* heeft de korte, voor dentaal, *l, n* en *r* wordt de gediftongeerde gerealiseerd. Bouw (1964 V § 2) veronderstelt dat de differentiatie afhankelijk van de volgende konsonant al had plaats gehad voordat de wgm. *ô* zich vernauwde tot [*u*]. Maar ook *zoeken* heeft een *eu* als umlautsprodukt (Vgl. Taalatlas afl. 2, krt 8 en zie Entjes 1971, 163 vlgg.).

In het zuidwesten van Drente en in het noorden van Overijsel zal het voorkomen van *eu* en *uu* op dezelfde wijze verklaard moeten worden als van *oo* en *oe* op kaart 8, dwz. uit spellingsmoeilijkheden. Dit gedeelte van kaart 9 is met korrespondentenmateriaal gemaakt, omdat de atlas uit de Rnd

nog niet was verschenen. Sassen (1953 § 15 en blz. 36) maakt duidelijk dat ook bij de geronde palatale vokalen een klinker voorkomt die in fonetische realisering slechts weinig wijder is dan de nauwste en die in het Nederlands niet voorkomt[1)].

De horizontale lijntekens geven de gebieden aan, waarin het umlautsprodukt is ontrond. In Friesland was dit al het geval in de 8e eeuw (zie hiervoor). De vernauwing tot *ie* (waarschijnlijk met diftongering tot [*iə*]) heeft zich voltrokken tegen het einde van de 14e eeuw (Gysseling 1962, 17 en Boersma 1939, 14-15)[2)].

Groningen en noord-Drente hebben ook in dit geval een diftong, waarvan de ontwikkeling nog niet voldoende bekend is. Een van de veronderstellingen is dat de diftong dateert uit de tijd van de Westfaalse expansie, evenals de diftong van Vriezenveen, en dat de Twentse monoftong het gevolg is van een jongere ontwikkeling (Heeroma 1957, 51-65). Over de mogelijke oorzaken van de Sittardse diftongering zie men de genuanceerde behandeling van Dols (1953). Deze veronderstelt dat de stoottoon in kombinatie met andere, foneti-

1) Het is opvallend dat de korrespondenten in het zuidwesten van Drente onzekerder waren in het weergeven van de representant van wgm. *ô* en van het umlautsprodukt ervan dan in het noordoosten van de Gelderse Graafschap. In het laatste gebied kent men ook meer dan één geronde en meer dan één palataal-geronde vokaal, die wijder dan de nauwste worden gerealiseerd (Broekhuysen 1950, 11 en §§ 94-100); voor een mogelijke verklaring van dit verschijnsel verwijzen we naar Entjes (1971).

2) Volgens Buma (1960) moet ook *kreen* gerekend worden onder de gevallen van ontronde umlaut van lange vokaal. Het woord is verwant met Ndl. *kreunen* en in de betekenissen: kleinzerig, precies, schoon, enz. nog bekend in Utrecht, Zuid- en Noord-Holland. De uitspraak in de dialekten geeft weinig informatie over de etymologie van het woord; die in Benschop (E 220) is [ɪ.], wat wijst op een oorspronkelijk lange vokaal, maar Opprel (1931/1932) betwijfelt de verwantschap op grond van de zachtlange *e* in Oud-Beierland (K 83). Van Loey (1961, 155) noemt naast *leeg* en *kreen* nog andere gevallen, waaruit de umlaut van lange vokalen in de ingweoonse dialekten van de kust waarschijnlijk is: Wvl. *neest, drossete*, Holl. *weunsdag* en Wvl. *wenesdag*.

sche, verschijnselen de oorzaak van de diftongering is.

Umlaut van *â*

De umlaut van *â* ontwikkelde zich in het oosten en zuiden van ons taalgebied parallel aan die van wgm. *ô* en wgm. *au*. Het produkt was een vrij nauwe niet-geronde palatale vokaal, die op kaart 7 met een schuine streep is aangegeven.

Of er ook ten westen van de umlautsisoglosse umlaut van wgm. *â* voorkwam is al ter diskussie gesteld door Te Winkel (1899, 99-100). Hij neemt aan dat in het westelijk gebied vroeger umlaut van *â* voorkwam (o.a. op grond van mededelingen van Van Gerwen (1624)). Heeroma (1935 [a] 104) en Kloeke (1944, 254-256, 1950, 64-68), Van Loey (1937) en Verstegen (1938) zijn met meer bewijsmateriaal gekomen om het voorkomen van umlaut van *â* aannemelijk te maken voor de Zuidhollandse eilanden, Zeeland en Vlaanderen. Het ontbreken van umlaut in Engels *low* bewijst niets, daar dit een leenwoord is (Luick 1964 § 46).

Vlaanderen heeft op kaart 7 overal een palatale vokaal die waarschijnlijk oud is. De Flou (1929) vermeldt onder *laag* wel toponymen met *laag*-, maar de meerderheid met *leeg*-.

Het gebied ten noorden daarvan, gevormd door de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, geeft op onze kaart een wijde én een nauwe palatale vokaal aan (naast een geronde achterklinker op Walcheren en in westelijk Zeeuws-Vlaanderen). Te Winkel heeft al geprobeerd de waarde van de gebruikte spellingen tegen elkaar af te wegen. Het materiaal van D 2 (1932) maakte het mogelijk dit systematischer te doen. Wanneer nl. de spelling van *schaap* een wijdere palataal aangaf dan die van *laag* is het laatste woord aangegeven met een schuine streep, als beide gelijk waren met een open cirkel. Dit is geen helemaal betrouwbare methode, maar *schaap* noch *laag* komen in de Rnd voor.

Het is niet mogelijk te beslissen of men hier met umlaut of met een andere klankontwikkeling te maken heeft, zolang de foneem- en diasystemen van de verschillende dialekten in

dit gebied niet bekend zijn, en het is onmogelijk die samen te stellen binnen afzienbare tijd omdat het materiaal niet geschikt of onvoldoende is. Hieronder volgt een overzicht van de hypothesen met de aan te voeren indikaties en tegenindikaties, en bovendien van de verderliggende problemen, die hierbij overwogen moeten worden:

a. Umlaut in Vlaanderen is waarschijnlijk, omdat: de palatale vokaal al in de middeleeuwen voorkwam. (Zie vooral Verstegen (1938) en De Flou (1929)). Tegenindikaties; *kaas* (Taalatlas afl. 3, krt 10) en *schaar* (afl. 5, krt 10), die waarschijnlijk eveneens een umlautsfaktor hebben gehad, hebben een geronde achterklinker in dit gebied, evenals *schaap* (met uitzondering van de kuststreek) en *laten*.
   Als die umlautsvokaal autochtoon is, moet de wgm. *â* hier een neutrale achterklinker zijn geweest of een open palataal. En in dat geval is de klinker van *schaap* enz. (de lichtgeronde achtervokaal) een latere ontwikkeling. Als men die toeschrijft aan Brabantse invloed, kan men dat ook doen met de umlautsvokaal in *laag*. Maar de geronde vokaal van *kaas* en *schaar* kan niet aan Brabantse invloed worden toegeschreven, omdat Brabant wel een umlautsvokaal heeft.
b. Niet waarschijnlijk is de umlaut in Zuid-Holland. Onze gegevens zonder umlaut in dit gebied worden gesteund door toponymen uit 14e-17e-eeuwse bronnen; het element *laag/lage* wordt gespeld met *a, ae, e, ey*. Spellingen met *e, ee, ey* komen voor in een gebied waar nu geen umlautsvokaal meer werd opgegeven. De meest westelijke zijn Abkoude (E 120) en Nieuwkoop (E 177). Slechts één opgave voor een nog westelijker ee-vorm in de omgeving van Wassenaar dateert uit de 15e eeuw.
   Tegenindikaties: het gebruik van *leeg* in de Statenbijbel (Heinsius 1897, 15), door Huygens en Vondel (Te Winkel 1899, 98), eventueel ook Van Gerwen's spelling met *ae* tegenover andere *aa*-spellingen (De Vooys 1924, 281).

Moeten we hierbij denken aan Brabantse invloed? Dit is zowel bij de Statenbijbel als de beide schrijvers niet onmogelijk.

c. Umlaut in het tussenliggende gebied is mogelijk omdat: de klinker in *laag* hier dikwijls duidelijk nauwer is dan in *schaap* en *laten*. De nauwste vokaal is op de kaart aangegeven met de schuine streep, en komt voor op alle Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden. Ook de kaart van *schaar* geeft dergelijke gevallen op Goeree, Schouwen-Duiveland, enkele op Walcheren en Zuid-Beveland. *Gaaf*, waar eveneens een umlautsfaktor in geweest kan zijn, heeft spellingen die duidelijk wijzen op een nauwere klinker op Goeree, Overflakkee, Schouwen-Duiveland en een groter aantal op Zuid-Beveland. Walcheren heeft uitsluitend de wijde palataal in *gaaf*, west-Zeeuws-Vlaanderen heeft in *schaar* de wijde palataal, in *gaaf* een geronde achterklinker, zoals in *laag*. Voor umlaut zou verder kunnen pleiten het voorkomen van palatale vokalen in west-Noord-Brabant in *gaaf, schaar* en *kaas*; die in *laag* is nauw, die in de drie andere woorden wijd; de normale representant van de wgm. *â*, die is samengevallen met het rekkingsprodukt van wgm. *ă* is een licht geronde achtervokaal.
Als de palatale vokaal het gevolg is van umlaut, vraagt men zich af waardoor deze in *laag* nauwer is dan in de andere woorden. En met deze vraag wordt de waarschijnlijkheid van umlaut op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, die gebaseerd werd op de nauwere realisering van de palatale vokaal weer minder groot. Men kan de verklaring van het verschil gaan zoeken in positionele allofonen, maar in dit stadium van onderzoek leidt dit slechts tot spekulaties. B. van den Berg suggereerde dat het verschil tussen de wijdere en de nauwere realiseringen van de umlautsvokaal kan samenhangen met het verschil in realisering van wgm. *â*, die westelijk meer palataal, oostelijk meer velaar geweest zal zijn. Daarna hebben jongere regionale ontwikkelingen, al of niet on-

> der invloed van de volgende konsonant, plaats gehad, waardoor het naast elkaar voorkomen van een wijdere en een nauwere realisering verklaard zou moeten worden, o.a. het bovengenoemde verschil in Brabant, maar eveneens de verschillende realiseringen die o.a. in Twente en de Achterhoek voorkomen. Met het thans beschikbare materiaal, dat onvoldoende is, moet deze veronderstelling een hypothese blijven. Binnen het kader van onze toelichting kan hierop niet verder worden ingegaan.

De palatale vokalen, opgegeven voor Noord-Holland, zijn niet beschouwd als umlautsvokalen en daarom aangegeven met een cirkelteken. In Noord-Holland benoorden het IJ bevatten alle woorden met wgm. *â* een palatale vokaal, onafhankelijk van de aanwezigheid van een umlautsfaktor, m.a.w. het is niet uit te maken of de palatale vokaal het gevolg van umlaut is of niet. Hetzelfde geldt voor het Fries.

In het Fries is de meest algemene realisering van de wgm. *â* een nauwe palatale vokaal (zie krt 5). In het adjektief *laag*, en eveneens in *gaaf*, is de klinker wat wijder dan bv. in *schaap* en ook licht gediftongeerd, ongeveer [$e_{\circ}^{\,i}$]. Misschien zullen de Friese taalkundigen deze afwijkende realisering eens kunnen beregelen.

In zijn recensies van afl. 3, 4 en 5 van de Taalatlas (1945, 44-45, 1956, 77-78) heeft Heeroma, naar aanleiding van de kaarten *haring, kaas* en *schaar*, verlangd dat de ontwerpers meer zouden doen dan alleen de fonetische realisering weergeven en op de kaarten laten uitkomen of een vokaal al of niet het gevolg van umlaut is. Om dit te kunnen doen is het echter niet alleen nodig de foneemsystemen van de verschillende dialekten vast te stellen, maar ook de diasystemen. Zal het ooit mogelijk zijn de interne en externe invloeden en ontwikkelingen zo te scheiden dat aan dit, redelijke, verlangen, op een redelijke wijze kan worden voldaan? In ieder geval kan dat op het ogenblik nog niet, en wat we hier geven als resultaat van meer materiaal

dan Te Winkel en Kloeke konden gebruiken is ternauwernood méér bevredigend.

10. gerekte klinker uit wgm. *ĕ* voor *r* + dentaal: *waard* (adj.). Tevens verhouding tot gerekte klinker uit wgm. *ă* voor *r* + dentaal.[aant.]

In deze kaart wordt het verschil in ontwikkeling van wgm. *e* en *a* voor *r* + dentaal in beeld gebracht. In Zeeland, Zuid-Holland, Noord-Holland en Friesland, waar cirkeltekens voorkomen, hebben wgm. *ĕ* en *ă* in deze positie dezelfde klinker als eindprodukt van de ontwikkeling opgeleverd; waar lijntekens voorkomen is echter dit eindprodukt verschillend.

Bovendien geeft de kaart aan, met varianten van cirkelen lijntekens, welke fonetische realiseringen de klinker in het woord *waard* heeft, waarbij alleen aan de belangrijkste verschillen, voor zover die uit het materiaal bleken, aandacht is geschonken.

Het zuiden - ongeveer tèn zuiden van de Rijn - heeft in beide gevallen een wijde palatale vokaal, in de legenda gespeld met *ae*, het noordoosten een nauwere, eveneens palatale vokaal, gespeld met *ee*. Deze komt ook voor op de Friese eilanden, in de Friese steden en het Bildt en als relikt in Noord-Holland. In Zuid-Holland heeft de klinker zich ontwikkeld tot de Nederlandse *aa*, die benoorden het IJ de vroegere *ee* heeft verdrongen. De uitspraak van deze klinker *aa* is in de beide Hollanden niet nauwkeurig aan te geven, daar hij hier vaak meer palataal dan neutraal wordt gerealiseerd.

Het Fries heeft een geronde palatale vokaal, gespeld met *u*. Dit is een korte klinker (De ronding van een verkorte of kort gebleven vokaal komt meer voor, bv. ook in *baard, woord, staart*). Bij het woord *waard* kwam nog een tweede gebied met korte klinker duidelijk uit het materiaal naar voren. Dat is weergegeven op tekstkaart VIII, waarbij ook de spellingen met [*a*] en [*ɑ*], die op kaart 10 niet voorkomen, zijn verantwoord.

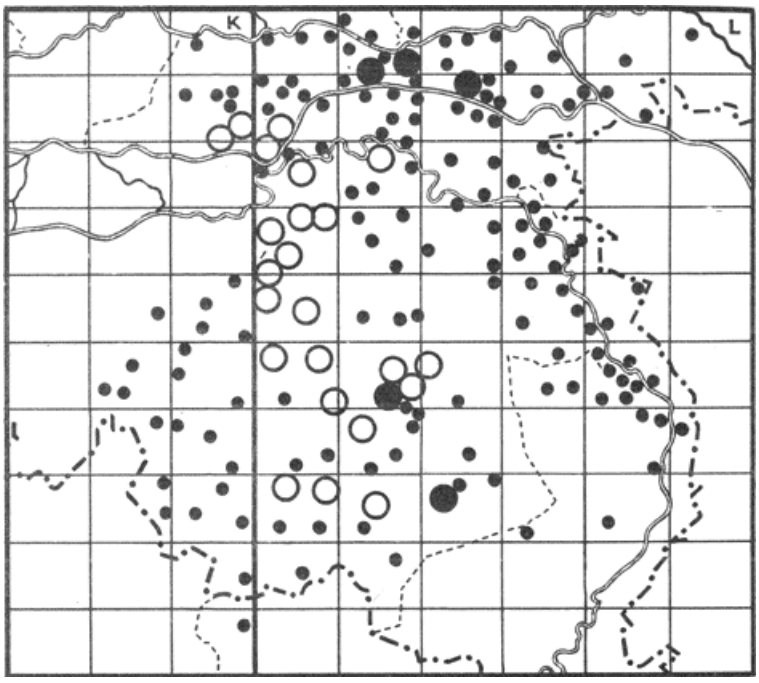

Tekstkaart VIII
KORTE KLINKER IN WAARD (adj.)
· korte klinker [*æ*], [*ɛ*] of [*e*]
● stijgende tweeklank met kort tweede element [*ɛ*]
○ korte klinker [*ɑ*] of [*a*]

Om de grens tussen het gebied met samenval van wgm. *ĕ* en *ă* en dat zonder samenval vast te stellen hebben we de verspreiding van *waard* vergeleken met die in *baard*. Dit woord is echter niet in kaart gebracht omdat het betrekkelijk eenvoudig is. De fonetische realiseringen van de klinker in *baard* werden beschreven door Te Winkel (1899-1901, 31-32).

In het zogen. Nedersaksische gebied is het een meer of minder geronde achterklinker, die ongeveer dezelfde is als de representant van de wgm. *â*. Dat is ook het geval in Vlaanderen en het gebied van Brabant, waar wgm. *â* en gerekte *ă* samenvielen. In het zuidelijk deel van Gelderland, oost-Noord-Brabant en Limburg heeft de klinker in *baard* een spreiding van neutrale tot geronde achterklinker. Het schriftelijk verzamelde materiaal geeft voor Nederlands-Limburg bijna uitsluitend spellingen die wijzen op [*a*.], voor Noord-Brabant komen daarnaast spellingen voor die een meer of minder geronde klank suggereren. Het is niet onmogelijk dat Van Wijk (1912) gelijk heeft, dat de klinker van *baard* in het noordoosten is samengevallen met de wgm. *â*, in het zuidoosten met de gerekte wgm. *ă*. Weijnen (1937 § 15) heeft erop gewezen dat de waarde van de klinker (gerekte wgm. *ă*) moeilijk is vast te stellen en dezelfde (1966 krt 33) wijst op het voorkomen van allofonen. We beperken ons tot de vermelding ervan, omdat dit voor het hoofdprobleem van onze kaart van ondergeschikt belang is. Wanneer de nog ontbrekende atlassen uit de Rnd zijn verschenen zal het misschien mogelijk zijn de problemen van al of niet samenval van de bovengenoemde wgm. klinkers, de relevantie van de verkorting en de fonetische realisering in het klinkerstelsel nauwkeuriger te bepalen.

De wgm. *ĕ* in *waard* is dus gerekt voor *r* + dentaal en heeft in het grootste deel van het Nederlands taalgebied zijn palataal karakter behouden. Het optreden van rekking van de verschillende wgm. vokalen werd uitvoerig behandeld door Van Wijk (1907, 60 vlgg.), die aannam dat de oorzaak van het optreden van rekking gezocht moet worden in de germaanse periode.

Heeroma (1935, 26, 27 en kaart 12) kon op grond van de middeleeuwse spellingen in middeleeuwse bronnen geen isoglosse trekken tussen een noordelijk *ee*- en een zuidelijk *ae*-gebied, maar stelde die vast, ten noorden van Amsterdam-Haarlem, uit gegevens over de situatie in zijn eigen tijd. Voor andere woorden met gerekte wgm. *e* voor *r* + dentaal

geldt de isoglosse wel. Boekenoogen (1897 § 36) vermeldt o.a. *eerd, heerd, leers, steert, zweerd*, maar *weerd* als verouderde vorm. Karsten (1931, 1934 § 36) geeft dezelfde woorden als Boekenoogen met *ee*, maar onder *weerd* (II 185) staat dat deze vorm verouderd is. *Baard* had echter in hun tijd de *ee* nog behouden. Ook op Wieringen, waar de *ee* in *weerd* voor 1940 bij de ouderen nog regel was, werd de *aa* spoedig na de tweede wereldoorlog algemeen.

In Noord-Holland benoorden het IJ is het duidelijk dat de *ee* niet in alle woorden tegelijk is vervangen door *aa*. Onze kaart van *waard* vertoont daar nog enkele *ee*-relikten; in sommige plaatsen waar deze voorkomen, gaf men op dat *aa* en *ee* naast elkaar voorkomen of dat *ee* al verouderd was. Vergelijken we hiermee de kaart van *staart* (Taalatlas afl. 4, krt 13) dan blijkt de *ee* nog vrijwel in dit hele gebied voor te komen. *Aard-* in *aardappel* (Taalatlas afl. 8, krt 3) heeft *ee* tot aan een lijn ongeveer west-oost op de hoogte van Midden-Beemster.

Waar dit van afhankelijk is kunnen we niet uitmaken. Zeker zullen verschijnselen als woordfrekwentie en sociale taallaag hierin ook meespelen. Hellinga heeft een poging gedaan de Hollandse spellingverhoudingen tussen 1400 en 1550 te interpreteren (1968, 435-458). Daar hij alleen *er*-en *ar*-spellingen onderscheidt is zijn statistiekje voor ons doel - onderscheiding van meer open en gesloten palataal - niet bruikbaar.

De kwaliteit van de klinker is in de hedendaagse dialekten moeilijk vast te stellen, met name omdat de spreiding, vooral bij *aa* groot is. Voor de perioden waarvoor alleen schriftelijk materiaal beschikbaar is, is dat nog moeilijker. Hellinga (1968, 551-569) beschrijft de tegenstelling tussen de voorstanders van een neutrale en van een palatale uitspraak, aan de hand van uitlatingen van de grammatici. Het is mogelijk dat de spreiding van deze twee uitspraken in de loop der jaren wat minder is geworden, maar in een Nederduytsche spraekkunst door P. Behaegel (Brugge 1817)

vond ik de volgende §§: 401. De Hollanders zyn, omtrent deze woórden, niet alle eenstemmig: zeer veéle spreéken deze woórden uyt op de zelfde wys als de Vlaemingen (Deze uytspraek komt overeen met het hoogduytsch *blärren*); de andere willen dat men deze woórden uytspreéke met den langen klank der A, en zegge *blaeten, gaern*, ... *staert*, ... *waerdig* .... enz. 402. Volgens dezen zoud den klank, die de Vlaemingen en eén groot deel der Hollanders gebruyken, en die gelyk is aen het gebleit der schaepen, in het nederduytsch geen aenwezen hebben; en alle deze woórden zouden, volgens hun, met den langen klank der A moeten uytgesproken worden.[1)]

De schrijver bedoelt met Hollanders hoogstwaarschijnlijk de Nederlanders, want op blz. XXIV heeft hij het over Hollanders en Belgen. Dit verzwakt zijn uitlating in verband met het probleem van de spreiding van de uitspraak van de klinker in *waard*. Maar zowel de tegenwoordige uitspraak als de moeilijkheden om de spelling in vroeger tijd in verband te brengen met de uitspraak (wat Heeroma 1935 en Hellinga 1968, 258-362 en 413-423 probeerden) wijzen op spreiding in de fonetische realisering die van weinig of geen betekenis was voor de foneemstruktuur van het zich ontwikkelende Nederlands.

In hoeverre die spreiding van belang is voor de foneemstrukturen van de verschillende dialekten kan nog niet worden vastgesteld. Het blijft ook een open vraag door welke oorzaken de *aa* in *waard* zo expansief was in Noord-Holland, maar niet in Noord-Brabant, zoals bij *laag* wordt gekonstateerd.

1) Zie voor Behaegel: Biographisch woordenboek der Noorden Zuidnederlandsche letterkunde, door J.G.Frederiks en F.J. van den Branden (1888).

Het materiaal

Ladder[aant.]

De gegevens voor kaart 1 zijn voor Nederland en het Nederlandssprekende deel van België ontleend aan: Rnd 68: (daar is een sport uit/van die) *ladder*. Deze zijn aangevuld met gegevens uit D 4 (1936), vraag 23a, uit Ag 79 (klim op de) *ladder*, voor Nederland, en uit ZD 20 (1936) vraag 23a, voor het Nederlandssprekende deel van België.

Het materiaal voor West-Duitsland is ontleend aan de gegevens van het Westfaalse woordenboek, dat aanwezig is te Münster in Westfalen, en aan vragenlijst 1 (1955) van de Ostfriesische Landschaft - Aurich, vraag 8a. Uit het Rheinisches Wörterbuch kan men opmaken dat in het Ripuarische gebied (ten oosten van Zuid-Limburg) [*ledər*] en [*le: dər*], in het Zuidnederfrankische (ten oosten van Midden-Limburg) [*lę: dər*] en in Kleverland [*le: r̄*] voorkomt. Dit laatste sluit aan bij het Nederlandse *leer*-gebied.

Het aantal tekens op de kaart is, in vergelijking met de kaart van Van den Berg gereduceerd; het al of niet voorkomen van de intervokalische *d*, een verschijnsel dat niet is los te maken van de klinkervarianten, is wel met afzonderlijke tekens verantwoord; de klinkervarianten, die niet rechtstreeks kunnen verklaard worden uit de *â* of *ê* zijn echter niet afzonderlijk aangeduid. Zo werd voor het eiland Tessel opgegeven *lodder*, in het zuiden van Nederlands- en Belgisch-Limburg *lödder*, opgaven die op de kaart van Van den Berg wel met een eigen teken aangegeven zijn. De klinkervarianten als *lier, ljier, ljeer*, die ten noorden van Venlo en in het grootste gedeelte van Nederlandssprekend België, met uitzondering van West-Vlaanderen, voorkomen, zijn hier niet onderscheiden.

Evenmin afzonderlijk aangeduid zijn enkele opgaven van *ljerre* in het noorden van Friesland. Voor het ontstaan van -*rr*- worden enkele veronderstellingen gegeven: Van den Berg neemt aan dat -*rr*- ontstond uit -*dd*- door het feit dat de dentale *r* weinig trillingen had zodat verwarring met de *d* kon ontstaan. Miedema (1970 [b] 126) neemt het bestaan van een metathesisvorm *leerde* aan; de *r* zou geassimileerd zijn aan de *d*, waarna zich een *rr* ontwikkelde zoals in *Ferre* voor *Fedde, siere* voor *zieden*.

Incidentele gegevens die wijzen op een jonge invloed van het Nederlands zijn weggelaten. Voor Sappemeer (C 154a) werd opgegeven dat ouderen *ledder*, jongeren *ladder* zeggen. In oostelijk Zuid-Holland en in Utrecht wordt enkele malen vermeld dat men *ladder* zegt, maar dat *leer* volksdialekt is.

Voor twee plaatsen in Noord-Holland werden beide woorden

opgegeven met een verschil in betekenis: *ladder* met ronde sporten, *leer* met platte treden.

De volgende vormen, die het gevolg zijn van een bijzondere klankontwikkeling, worden hier afzonderlijk vermeld: *lijes leies* (Oosterburen Schiermonnikoog B 4), *léade, lééde* (Hindelopen F 2), *lead* (Lies A 1*; Formerum A O1, Hoorn B 5, Oosterend B 6 Terschelling), *leeëd* (Westerschelling A 2), [*ly˗dər*] (Rutten Q 241).

Bracht[aant.]

De gegevens voor kaart 2 zijn voor het Nederlandse gebied en Nederlandssprekende deel van België ontleend aan: Rnd zin 71: (ik wou dat de post mij een brief) *bracht*. Deze zijn aangevuld met gegevens uit D 2 (1932), vraag 64: (hij) *bracht* en uit Ag 95: (hij) *bracht*, voor Nederland; en uit ZD 8 (1925) vraag 154: (Hij) *bracht*, voor het Nederlandssprekende deel van België.

In beide gebieden is navraag gedaan en zijn gegevens gekontroleerd, hoofdzakelijk in 1965.

Het materiaal voor het Rijnland is ontleend aan het Rheinisches Wörterbuch 1, kol. 981. Daar uit het Nederlandse en Rijnlandse materiaal bleek dat er zelden verschil in klinker was tussen het preteritum en het participium, is het Rijnlands-Westfaalse gebied aangevuld met de klinker uit *gebracht*-gegevens, die voorkwamen op een isoglossenkaartje van *gebracht*, gemaakt op grond van zin 37 uit de lijst van Wenker, dat ons door de staf van de Deutsche Sprachatlas werd toegestuurd. Daar dit Duitse materiaal van *gebracht* veel schaarser was dan het Nederlandse hebben we volstaan met het plaatsen van klinkers en het natrekken van enkele isoglossen. Daarbij is verder nog gebruik gemaakt van Frings-Van Ginneken (1919, 169) en Aubin, Frings, Müller (1926 kaart 57/58).

De tweedeling van de kaart suggereert een veel eenvoudiger toestand dan het geval is. Het materiaal gaf soms klanknuances die niet met voldoende zekerheid waren te interpreteren en daarom niet zijn opgenomen op de kaart.

De klinker van *brocht* werd geschreven met de fonetische tekens [ɔ], [ʊ] en [*u*]. Friesland (Rnd XV), Groningen (Rnd XVI) en Noord-Holland (Rnd XIII) geven uitsluitend [ɔ], Vlaams-Brabant (Rnd IV) bijna uitsluitend [ʊ], Klein-Brabant (Rnd I) uitsluitend [ʊ], Oost-Noord-Brabant, de Rivierenstreek enz. (Rnd X) heeft alleen in Noord-Limburg en Oost-Noord-Brabant enkele [ʊ]-opgaven, die een gebied vormen. In de overige atlassen, voor zover ze waren verschenen, komen [ɔ] en [ʊ] in willekeurige verspreiding voor. Een uitzondering echter wordt gevormd door Zuid-Oost-Vlaanderen (Rnd II). Een deel van de opnamen is gedaan door

Blancquaert, een deel door Vangassen, maar de inleiding geeft daarover geen duidelijke gegevens. De vergelijking met de atlas van Klein-Brabant, waar Blancquaert altijd [ʊ] noteerde, doet veronderstellen dat ook in atlas II de [ʊ]- notities van Blancquaert, de [ɔ] van Vangassen zijn.

Hoe het ook zij, bij de bewerking van dit materiaal kregen we de indruk dat in het zuidelijke gebied deze beide klanken ten opzichte van elkaar niet fonologisch relevant zijn.

In de provincie Antwerpen werd vaak [*u*] genoteerd, vooral in het zuidwesten ervan. Daar de relevantie van de geslotenheid ook in dit geval niet bleek, zijn ook deze notities opgenomen onder *brocht*.

Het teken van de *o*-groep staat ook op Hindelopen (F 2), dat echter een gediftongeerde geronde achterklinker heeft.

Zowel bij *a*- als bij *o*-spellingen komt opgave van lengte voor (in Groningen, Noord-Drente, het westen van Oost-Vlaanderen en verspreid in oost-Noord-Brabant), die we echter niet in het kaartbeeld hebben kunnen verwerken (zie Inl. blz. 16). In Limburg werd opgegeven lengte òf sleeptoon, zelden beide voor dezelfde klinker. Dit laatste was het geval voor: Sevenum (L 266), Velden (L 268), Bilzen (Q 83), Mal (Q 180), Sluizen (Q 181), Rutten (Q 241).

Het uiterste zuidoosten van de kaart werd gerekend tot het *a*-gebied. De meeste opgaven hebben [*a*ː] of *ɑ*ː], maar een palatale klinker is opgegeven voor Simpelveld, Kerkrade, Vaals, Sint-Pieters-Voeren, Aubel, Gemmenich, Montzen, Hendrikkapelle, Kelmis, Lontsen, Walhorn, Raren, Welkenraat, Balen (Q 116, 121, 222, 247a, 249, 251, 253, 254, 255, 259, 260, 263, 278, 279). In dit gebied is bij de ontwikkeling van de lange klinker de velare konsonant verdwenen (Zie Frings 1913, 107, Schrijnen 1920, 56, Tans 1938, 66).

Een groot aantal vragenlijsten - dus materiaal dat niet aan de Rnd werd ontleend - gaf verschillende klinkers voor pret. en partic. Daar we deze opgaven wantrouwden werden ze gekontroleerd, en in verreweg de meeste gevallen verdween het verschil. Die navraag was niet meer mogelijk bij G.J. van Eck, die de vragenlijst van het Ag invulde voor de plaatsen Randwijk, Zetten, Heteren, Driel, Elden, Elst, Huisen, Westervoort, Duiven, Groesen, Zevenaar, Andelst, Herveld, Valburg, Slijk-Ewijk, Oosterhout, Ressen, Lent, Bemmel, Gent, Persingen, Ooi, Millingen, kekerdom, Doornenburg, Aart en Herwen in de Betuwe. Hij schreef *bracht/gebrocht*, de *o* van het participium was een korrektie van een onderstaande letter die niet meer leesbaar was. Rnd X geeft echter in het pret. *o* voor alle van de bovengenoemde plaatsen, die erin zijn opgenomen, behalve voor Westervoort. Het is dus waarschijnlijk dat in dit gebied de *o* overweegt.

Weggelaten werden:

alle vormen met *a* in het gebied waar *o* algemeen is.

alle vormen met o in het gebied waar *a* algemeen is. Dit zijn een klein aantal verspreide vormen.

alle vormen die buiten het gestelde probleem - de ronding van *a* - vielen:

breg, brächte enz. in Nijensleek, Diepenveen, Deventer, Batmen, Gietel, Brummen, Kortenoever, Enter, Bekkum, Usselo, Barchem, Haarlo, Haaksbergen, Bergharen, Klerken, Heerlen, Vreren, 's-Gravenvoeren (F 46b, 132, 133, 138, 157, 178, 182*, G 198, 230, 233, 247, 253, 257, L 58, N 28, Q 113, 183, 200).

verspreide *bringt/brengt*-vormen in de vakken H, I, a, N, O. Soms werden deze naast een *brocht*-vorm opgegeven, soms als enige. Uit de konstruktie van de zin bleek duidelijk dat het een presens en geen pret. is.

De uitgangen:

Deze werden niet op de kaart verantwoord, maar zijn interessant uit het oogpunt van de vormleer. Verreweg het grootste gebied heeft *-t, -te, -de*. Een klein aantal plaatsen heeft *-en*: Hellendoorn, Friezenveen, Tubbergen, Beuningen, Bornebroek (G 168, 171, 174, 181a, 199) (Zie Bezoen 1938 § 98).

In geheel midden-Nederland en in midden- en zuid-Limburg komen uitgangloze vormen voor.

Vogel[aant.]

De gegevens voor kaart 3 zijn voor het Nederlandse gebied ontleend aan D 35 (1936), vraag 4: ('n ooievaar is 'n grote) *vogel*, voor het Nederlandssprekende deel van België aan ZD 8 (1925), vraag 61: (een) *vogel*.

Dit materiaal is aangevuld met gegevens uit de publikaties van Heeroma (1935 [a]), Pée (1938), Van Schothorst (1904), Sassen (1953). Verder werd handschriftmateriaal gebruikt van Weijnen voor Noord-Brabant en een kaart in handschrift van Kloeke voor het noordoosten. Voor het Nederlandssprekende deel van België leverde het materiaal van de enquête Sgv gegevens. In Nederland werd op grote schaal kontrole en aanvulling gedaan door mondelinge en schriftelijke navraag.

De gegevens voor Westfalen werden verstrekt uit het materiaal van het Westfaalse woordenboek en aangevuld door persoonlijke navraag, die voor het Rijnland werden ontleend aan het Rheinisches Wörterbuch en aan Frings (1913). Het in Duitsland gebruikte teken U duidt op een uitspraak ± [*u*]; diakritische tekens zijn weggelaten.

De kaart geeft in de eerste plaats aan waar een palataal-geronde vokaal werd opgegeven (cirkelteken) en waar een geronde achtervokaal werd vermeld (lijnteken).

De spellingen voor de palataal-geronde vokaal vertoonden weinig variatie; het was *eu* wanneer geen, en [*ø*] als wel een fonetisch teken was gebruikt. Zelden werd een fonetisch

teken voor een wijdere klinker gebruikt. De opgaven van lengte, meestal., zelden:, gaven geen regionaal beeld.

De spellingen voor de geronde achterklinker gaven een duidelijke verdeling in [o], [ɔ] en [*u*]. In de *o*-groep zijn alle spellingen samengevat, die wezen op een nauwe geronde klank, ook die met een naslag, al of niet met een ontrondingsteken en/of een lengteteken. Er ontstond geen duidelijk regionaal beeld uit de spellingen met een diakritisch teken en mede daardoor leverden de spellingen geen bijdrage tot verklaring van de palatalisering. Het is echter denkbaar dat fonetische spellingen een andere uitkomst zouden hebben gegeven. Het woord *vogel* komt echter in de Rnd niet voor, wel *steekvogel* in een deel van de atlassen. In Twente, de Achterhoek en Westfalen tekende zich een gebied met wijdere klinker, in niet-fonetische spelling altijd gevolgd door een dubbele konsonant, moeiteloos af.

Pée (1938) gaf voor twee plaatsen in Twente, Weerselo (G 178) en Losser (G 211), de spelling *vöggel*. Deze werden niet op de kaart getekend, maar ze werden bevestigd door een recent artikel. Jan ten Holt (1971) schrijft daar dat in een smalle strook umlauten voorkomen, als elders *o*(*o*) wordt uitgesproken; deze loopt van Bentheim tussen Almelo en Haaksbergen tot voorbij Apeldoorn en is ongeveer 15 km. breed. Als voorbeelden vermeldt hij *vögel* en *köning*.

In Frans-Vlaanderen staan drie *veugel*-gegevens buiten de taalgrens. De plaatsen Loon (b 2), Broekburg (b 4) en Clairmarais (b 22) liggen buiten de taalgrens, maar de zegslieden, die deze vormen hebben opgegeven woonden buiten het centrum en in de buurt van de taalgrens. De tekens op de kaart geven dus niet meer aan dan dat deze uitspraak in het gebied van de genoemde plaatsen nog wel eens voorkomt. De gegevens zijn afkomstig uit Pée (1938) en uit Rnd VI (1946).

Vele opgaven schrijven geen velare konsonant tussen de beide lettergrepen. Een *h* of geen konsonant wordt geschreven in Vlaanderen, in Brabant en Limburg spellen enkele opgaven een *v* of *w*. Deze worden hier niet geval voor geval verantwoord.

Literatuuropgave voor het verschijnsel van verkorting in het algemeen bij Weijnen (1966 § 63). In de *oe*-groep, of met *oe* of met [*u*] gespeld, kwamen alleen in Limburg spellingen met een naslag voor, die in aantal de overhand hadden.

Literatuur

Het verschijnsel van de spontane palatalisering is door verschillende schrijvers besproken. In de meeste gevallen wordt dan ook de aandacht gevestigd op gevallen, die naast *o* en *eu* een *oe* als stamklinker hebben. Voor degeen die zich uitvoeriger op de hoogte wil stellen verwijzen we naar:

W. de Vries (1913);
K. Heeroma (1934);
K. Heeroma (1935);
K. Heeroma (1941) 347 (over *vool/veulen*);
C. Vereecken (1938);

W. de Vries (1942) 63-65;
K. Heeroma (1951) 93-94;
Willem Pée (1956).

Meer materiaal is te vinden op de kaarten van de Taalatlas: *honing*, afl. 3, krt 9, *veulen*, afl. 1, krt 5, *zoon*, afl. 6, krt 4. *Zoen* (zoon) wordt opgegeven door Winkler (1874 I 350) voor Soest (E 164).

Rug[aant.]

De gegevens voor kaart 4 zijn voor het Nederlandse gebied ontleend aan D 1 (1931), vraag 36: *rug*, aangevuld met Ag 79: (zij droeg een mand op de) *rug* en Ag 95: *rug*, voor het Nederlandssprekende deel van België aan ZD 6 (1924) 24: *rug* en 29 (1938) 36a: (de) *rug*. Verder werd gebruikt kaart V uit Verstegen (1943).

Het materiaal is aangevuld met dat van mondelinge navragen door P.J. Meertens en J.H.L. Mols; voor het Limburgse gebied met materiaal van J. Goossens, dat hij persoonlijk heeft verzameld tussen 1954 en 1959.

Ter kontrole van de gegevens in de ontrondingsgebieden van Oost-Vlaanderen, Brabant en Limburg is de kaart in Verstegen (1941) gebruikt. Daar hij op blz. 300 opmerkt dat de ontronding een zeer moeilijk probleem is dat slechts door zeer naukeurige plaatselijke waarneming kan worden opgelost, hebben we binnen deze gebieden slechts dan een ontronde vokaal aangenomen als de gebruikte spelling het aannemelijk maakte.

Het materiaal van het Westfaalse woordenboek gaf voor geheel Westfalen een korte [*y*], uit het Rheinisches Wörterbuch was niet veel meer te konkluderen dan dat in het Rijnland de uitspraken [*ø*], [*œ*] en [*y*] voorkomen, die op de kaart zijn aangegeven met de fonetische tekens die door het woordenboek worden gebruikt.

Op de kaart is met een cirkelteken aangegeven waar een ontronde vokaal werd opgegeven, een open cirkel voor de wijdere, een gesloten voor de nauwere variant. Een uitzondering werd gemaakt voor de jongere ontrondingsgebieden, waar de ontronding dus hoogstwaarschijnlijk niet-ingweoons is. Hier is, evenals in het gehele niet-ingweoonse gebied een lijnteken gebruikt, maar horizontaal ter onderscheiding van de geronde klinkers, die met een schuin lijnteken zijn aangegeven. De geronde niet-palatale klinker is aangegeven met een parallellogram.

De konsonant volgend op de stamklinker, werd in de opgaven vermeld als [*k*] en [*g*], maar dat verschil is op deze kaart niet aangegeven, evenmin als het al of niet bewaren van de tweede lettergreep. Hiervoor verwijzen we naar Taalatlas afl. 4, kaart 3.

Voor vele plaatsen van het westelijke gebied, in het noorden en het zuiden, werd een geronde naast een ontronde uitspraak opgegeven. In de kleinere plaatsen zal de geronde uitspraak een waarschijnlijk recente invloed van het Nederlands zijn. In Noord-Holland en Zeeland hebben we de laatste alleen in enkele grotere steden aangegeven om ook op de kaart tot uitdrukking te brengen dat in het recente verleden en in de tegenwoordige tijd de geronde palataal van het Nederlands doordringt.

De *e* van Aalsmeer is ontleend aan Heeroma (1935). We konden nu niemand in het dorp meer vinden die zich de ontronde uitspraak herinnerde.

In de jongere ontrondingsgebieden komen enkele malen ook beide uitspraken naast elkaar voor. Zorgvuldige navraag maakte duidelijk dat het hier gaat om zeer recente Nederlandse invloed. Enkele gevallen van ontronding met een zeer excentrische ligging, zoals Sint-Niklaas (I 175), Zeveneken (I 205), Lokeren (I 208) en Sint-Maria-Oudenhove (O 127) werden gekontroleerd.

De uitspraak van de ontronde vokaal is in West-Vlaanderen wat wijder dan in Zeeland. In het eerste gebied werd de klank gespeld met *e*, [ɛ] en [ɪ]. Volgens een mededeling van E. Eylenbosch bedoelen deze spellingen de nauwste van de voorvokalen in gesloten lettergreep. Daarom zijn ze ingedeeld bij de [ɪ-groep en niet bij de [ɛ]-groep.

Ook in de jongere ontrondingsgebieden komen spellingen voor die wijzen op verschillende sluitingsgraad. Daar we het voor deze kaart grotendeels met schriftelijk materiaal moesten doen, was het moeilijk hier te kiezen voor een wijdere of nauwere sluitingsgraad; er is daarom slechts één teken gebruikt. Als fonetische spellingen werden gebruikt, waren het de volgende: in vak I meestal [ɪ] en [ɛ], in O en P [i], in L en Q meestal [ɪ] en [ɛ]. Hier, zowel als in West-Vlaanderen, werd [ɪ] vaak gevolgd door het verwijdingsteken [˗], daarentegen [ɛ] voor het vernauwingsteken [˖].

Ook in het westen van Friesland komen [ɪ] en [ɛ] naast elkaar voor. Onze kaart geeft zelfs van [ɪ] enkele gevallen meer dan Hof (1933 kaart 188). Deze uitspraak wijkt terug voor de als algemeen Fries beschouwde [ɛ.]. Alleen voor Friesland worden lange klinkers of klinkers met een naslag opgegeven.

Literatuur

In de tekst werd niet verwezen naar:

J. van Ginneken (1932-1933 [a]);
P.J. Meertens (1940-1941);
Th. Frings (1944) 18, krt 13;
G.G. Kloeke (1950) 155-156;
A. van Loey (1959);
H. Vangassen (1961);
A. Weijnen (1966) § 152.

Voor *krepel*:

J. Heinsius, Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels (1897) § 21;

Crena de Iongh (1959) 55;
Vangassen (1964) 57-79;
J. Bregman, Schagen (1965) 85: cropelen (1474).

Schaap[aant.]

De gegevens voor kaart 5 zijn in hoofdzaak ontleend aan D 2 (1932) 1: *schaap*, voor Nederland, en aan ZD 38 (1942) 40: (een) *schaap*, voor Vlaams-België. Deze zijn aangevuld voor Nederland met materiaal uit Ag 95 en van navraaglijsten.

Voor de Noordwest-Veluwe, waar de oorspronkelijk lange *â* voor dentale konsonant donkerder is dan voor labiale en velare, werd aanvullend materiaal gevonden in een scriptie van H. Bouw (1964) en door persoonlijke navraag. Op dit punt is deze kaart dus veel volledíger dan nr. 10, afl. 4 uit de Taalatlas en het tekstkaartje, afb. 6 in Daan-Meertens (1963, 44).

Voor West-Vlaanderen, waar hetzelfde verschijnsel optreedt (bekend uit Vercoullie 1885) kon gebruik gemaakt worden van een scriptie van H. Roels (1930?), die het systeem in het noordelijke deel heeft beschreven. Met behulp van Rnd VI konden toen de spellingen voor het zuidelijke gedeelte van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen geïnterpreteerd worden; deze interpretatie werd in 1968 bevestigd door het materiaal van een navraaglijst, ingevuld door studenten van de universiteit te Gent.

Op grond van deze gegevens werd vastgesteld dat allofonen onder invloed van de volgende konsonant voorkomen in: Middelkerke (H 15), Oostende (H 16), Bredene (H 17), Stene (H 18), Zandvoorde (H 19), Wilskerke (H 20), Leffinge (H 21), Snaaskerke (H 22), Klemskerke (H 23), Oudenburg (H 24), Ettelgem (H 25), Westkerke (H 26), Roksem (H 27), Stalhille (H 28), Houtave (H 29), St-Andries (H 35), Brugge (H 36), De Panne (H 42), Westende (H 44), Lombardsijde (H 45), Nieuwpoort (H 46), Mannekensvere (H 48), Wulpen (H 51), Slijpe (H 53), Gistel (H 54), Schore (H 55), Sint-Pieters-Kapelle (H 56), Zevekote (H 57), Duinkerke (H 74), Veurne (H 84), Wulveringem (H 88), Pervijze (H 93), Eggewaartskapelle (H 95), Diksmuide (H 108), Woumen (H 112), Zarren (H 113), Loberge (b 10), Lederzele (b 19), Bieren (N 4), Bergen (N 5), Hondschote (N 13), Leisele (N 14), Beveren (N 16), Pollinkhove (N 20), Lo (N 21), Westvleteren (N 24), Oostvleteren (N 25), Reninge (N 26), Klerken (N 28), Merkem (N 29), Poelkapelle (N 31), Wormhout (N 53), Watou (N 63), Woesten (N 65), Brielen (N 71), Sint-Jan (N 73), Okselare (N 100), Vleteren (N 110), Berten (N 112), Wevelgem (N 139), Hazebroek (N 155), Belle (N 162). Voor Zerkegem (H 31) gaf Roels een *oa*, maar de navraaglijst van 1968 geeft *aa*.

Voor de interpretatie van de spellingen in het gebied

van Mechelen werd vooral gebruik gemaakt van Van Loey (1961), voor het gebied van Aarschot van Pauwels (1958).

Voor het aangrenzende Duitse gebied was geen ander materiaal beschikbaar dan de woordenboeken en grammatica's.

Laten[aant.]

De gegevens voor kaart 6 zijn in hoofdzaak ontleend aan de Rnd, voor zover die in 1968 was verschenen. Het woord komt voor in de zinnen 52 en 53: (Die vrouw heeft heur haar) *laten* (afknippen), en: (Zijn vader heeft hem zes jaar lang naar school) *laten* (gaan). Verder werd materiaal ontleend aan D 12 (1943) 7: (Als wij komen, moet je niets) *laten* (merken) en D 35 (1963) 7: (Ze moeten de riemen in de boot) *laten* (liggen) voor Nederland, en aan ZD 25 (1937) 49: *laten*, voor Nederlandssprekend België.

Voor het aangrenzende Duitse gebied was geen ander materiaal beschikbaar dan de woordenboeken en grammatica's.

Schaap-laten[aant.]

Op beide kaarten hebben de gebieden met een palatale (gespreide) vokaal een cirkelteken. In Friesland heeft *schaap* een gediftongeerde nauwe klank, die dikwijls gespeld wordt met *ieë* of [*iə*. De vokaal van *laten* is altijd kort en wordt gespeld als *litte* of [*lɪtə*].

De vokaal van *schaap* wordt op Vlieland, Tessel en Wieringen geschreven met spellingen die als [*ɪ.*] of [*ɪ.*^{ə}] geïnterpreteerd kunnen worden. In West-Friesland wijzen de spellingen op een duidelijker diftongering; het eerste element is [*ɛ*], [*e*^{ɪ}] of [*e*].

Het is niet mogelijk alle afzonderlijke spellingen te verantwoorden. Bij de interpretatie van afwijkende spellingen, zoals bv. voor Volendam (E 91b) [*la.itə*], is altijd rekening gehouden met de literatuur, in dit geval met Heeroma (1935 [a]) en Van Ginneken (1954).

Aalsmeer (E 117) en Huizen (E 127), Blarikum (E 128), Laren (E 129), Hilversum (E 161) en Spakenburg (F 127) hebben of hadden tot voor kort een wijdere palataal, die meer overeenkomt met *ae* dan met *ee*. Maar evenals in Noord-Holland werden de oorspronkelijk lange en de gerekte *a* hier verschillend gerealiseerd. In sommige gevallen is het fonetische verschil klein; in Aalsmeer wordt de *â* als [*æ*] uitgesproken voor *m, n, l, r, w*, voor alle andere konsonanten echter als [*e.*]. *Schaap* zou hier volgens Heeroma (1935 [a]) met [*æ.*] worden uitgesproken, maar Ag 95 schrijft *ee*. De gerekte *a* komt in uitspraak altijd overeen met de Neder-

landse [*a*.], die veel minder palataal wordt gerealiseerd. Voor Spakenburg geeft Ag 95 zowel als D 2 (1932) *ee* in *schaap*, een persoonlijke navraag in 1968 gaf [*sxe*^{j}*p*]. Daar echter al op D 2 (1932) ook de spelling *oa* werd gegeven, zijn hier twee tekens op de kaart aangebracht. De opgave die het cirkelteken op Bunschoten (F 139) heeft gemotiveerd is te vinden bij Blokhuis (1936) onder *laoten*.

In de tekst hiervoor is uiteengezet waarom verschil in teken is gemaakt voor de wat donkere *aa* in het Hollands-Utrechtse gebied en de geronde *oa* van het zuiden en oosten. Een zelfde onderscheid is gemaakt voor de minder en meer palatale *ae*. Het halve parallellogram, vooral voorkomend op het vasteland van Zuid-Holland duidt een licht gepalataliseerde *aa* aan, het gehele parallellogram de [*æ*.]. Evenals bij de *aa* werd de mogelijkheid om deze kleine onderscheidingen te maken geboden door het materiaal van de Rnd XI.

Nog op een ander punt zijn we afgeweken van onze voorkeur de kaarten zoveel mogelijk volgens hetzelfde principe op te bouwen. Het gebied van Mechelen heeft op kaart 6 een ander teken voor *aa* dan op kaart 5, hoewel ook in *laten* de *aa* een recente ontwikkeling is. Het materiaal van de Rnd is zo overvloedig dat hier om technische redenen het enkele lijnteken voor *aa* werd gebruikt. Hadden we ook hier de omgekeerde hamer gebruikt, dan zouden de tekens voor *aa* en *ö* moeilijker te onderscheiden zijn geweest.

Vooral in oost-Noord-Brabant, maar ook wel zuidelijker, is de stamklinker van *laten* vaak kort. Maar zelfs uit de gegevens van de Rnd komt geen duidelijk regionaal beeld te voorschijn; hierom is de klinkerlengte niet op de kaart verantwoord.

De geronde palatale klinker van *schaap* is in de legenda met *eu*, die van *laten* met *ö* gespeld. Waarschijnlijk zijn beide klanken in fonetische realisering ongeveer gelijk. Er worden echter verschillende spellingen gebruikt. Pauwels (1958) geeft [*ö*] en bedoelt daarmee een wijde klank. De Rnd geeft meestal [*œ*], maar soms ook [*ʌ*] en [*ø*]. Het is mogelijk dat de realisering enige spreiding heeft; door het gebruik van twee verschillende spellingen hebben we dit willen suggereren.

In enkele gebieden ten noorden van de taalgrens komt op de kaart van *laten* een teken voor dat met de spelling *oe* in de legenda is weergegeven. Soms is, bij de fonetische spellingen, aangegeven dat het een wijde *oe* is. De gegevens van de schriftelijke enquête van *schaap* spellen soms *oo*; deze vormen echter geen samenhangend gebied, maar het is mogelijk dat ze een nauwere realisatie, vergelijkbaar met de *oe* in *laten*, bedoelen.

Voor verdere literatuur over de ontwikkeling van de lange *aa* en de verhouding van de realiseringen van lange en gerekte *aa* verwijzen we naar:

J. te Winkel (1899-1901) I;
N. van Wijk (1911);
G.G. Kloeke (1933), (1934);

Heeroma (1935 [a]) 72-75;
W. Hellinga (1938), (1968) hfdst. IV.

Boek[aant.]

De gegevens voor kaart 8 zijn voor het Nederlandse gebied ontleend aan D 11 (1942) 4: (Niet jouw maar mijn) *boek* en aan D 35 (1963) 47: (Dat) *boek* (is mooi); voor het Nederlandssprekende deel van België aan ZD 21 (1936) 41a: (Een dik) *boek* en ZD 44 (1946) 28: (Wat is het) *boek* (van uw vrienden?).

Het materiaal voor *voet* is ontleend aan D 1 (1931) 52: *voet*, Ag 95: *voet*. Het werd aangevuld met gegevens uit D 39 (1965) 18a, Dn 1 (1968) en Kloeke's Hoofdatlas oost.

De gegevens voor het Rijnland zijn ontleend aan het Rheinisches Wtb., aan Frings-Van Ginneken (1919) en aan Wenker (1915), die voor Oost-Friesland aan Janszen (1937), die voor Westfalen werden ons meegedeeld door de redaktie van het Westfälisches Wtb.

Daar de kaart van *boek* met schriftelijk materiaal werd samengesteld, was het niet mogelijk geringe fonetische verschillen op de kaart te verantwoorden. Verschillen in lengte komen daarom op de kaart niet tot uitdrukking, maar de verantwoording ervan werd zoveel mogelijk in de tekst gedaan, als ze uit monografieën waren op te maken en voor de interpretatie van de kaart van gewicht waren. Hetzelfde geldt voor de mate van diftongering en de klinkerkwaliteit. Wanneer voor dezelfde plaats twee of meer verschillende opgaven aanwezig waren is gekozen voor de spelling die overeenkwam met opgaven in monografieën of met die van een ander woord met hetzelfde verschijnsel in de Rnd.

Voordat het woord *boek* in kaart gebracht werd hebben we ons afgevraagd of dit wel het meest geschikte was. De andere woorden met *oe* uit wgm. *ô*, waarvoor materiaal beschikbaar was, waren *doek, koek* en *bloem*. De eerste twee kwamen echter niet in het gehele gebied voor, het laatste heeft dikwijls een korte vokaal. De verschillen in klinkeropgaven waren gering: in zes verspreidliggende plaatsen werd naast *oe* in *boek oo* of *ou* in *koek* opgegeven; in negen eveneens verspreidliggende gevallen werd naast *oo* of *ou* in *boek oe* in *koek* opgegeven.

Het jaartal op de kaart moet zijn 1968.

Groen[aant.]

De gegevens voor kaart 9 voor het Nederlandse gebied zijn ontleend aan: D 35 (1963) 18: (Ze doet de afwas nog altijd met) *groene* (zeep), 19: (Haal even 'n bus) *groene* (verf), Ag 79: *groene* (twijgen), Ag 95: *groen*.

Voor het Nederlandssprekende deel van België is gebruikt: ZD 35 (1941) 91: *groen* (kleur).

Voor het hele Nederlandssprekende gebied is gebruikt Rnd 122: ('t Hooi is nog) *groen* ('t is nog maar pas gemaaid).

Voor onderdelen van het hele Nederlandssprekende gebied zijn kleinere enquêtes gebruikt, waarin het woord voorkwam: Sgv, Wem, en publikaties waarin enquêtes zijn verwerkt: Schothorst (1904 §§ 124, 241), Fokkema (1961).

Het materiaal voor Duitsland is ontleend aan het Rheinisches Wörterbuch en aan het materiaal van het Westfaalse Woordenboek.

Het woord *groen* werd gekozen omdat het in de Rnd voorkwam; het beeld van de umlaut komt geheel overeen met dat van de kaart van *zoeken* (Taalatlas afl. 2, krt 8).

De klinkerkwantiteit is ook op deze kaart niet aangegeven, mede omdat deze niet van belang schijnt te zijn voor de umlaut. In de Rnd wordt de *ie* in Friesland opgegeven als lang en met naslag, in andere gebieden eveneens als lang, maar meestal zonder naslag. In sommige dialekten treedt een verschil in lengte (van de *ie*) op, afhankelijk van de volgende konsonant.

Langs de hele isoglosse die de gebieden met en zonder umlaut van elkaar scheidt, komen dubbelvormen voor. Vangassen heeft gekonstateerd, aan de hand van 14e-eeuwse spellingen, dat de umlautsisoglosse vroeger westelijker heeft gelegen en thans naar het oosten verschuift (1960). Ook in de zuidnederlandse ontrondingsgebieden, waarover Verstegen schreef (1941), komen geronde naast ontronde klanken voor. Opgaven van nauwere en wijdere palataal-geronde vokaal naast elkaar kunnen samenhangen met kleine nuances in de fonetische realisering. In Kuilenburg (K 39) wordt volgens Ausems (1953) *oe* gezegd door de burgers, *eu* door de lagere klassen in de stad en *uu* op het platteland. De *oe* moet dan wel toegeschreven worden aan invloed van het Nederlands, een invloed die ook gewerkt kan hebben in het gebied van de provincie Utrecht. Van den Berg (1966, 26) neemt aan dat in Zuid-Holland en Utrecht eenmaal umlaut van lange vokalen voorkwam op grond van spellingen als *genuecht, versuecken* enz. tussen 1404 en 1406. Zie hiervoor ook Heeroma (1965 [a] 21 vlgg.).

De *eu*-opgaven in het Friessprekende gebied zijn ontleend aan Fokkema (1961), die ze beschouwt als overblijfsels van de taal van de Overijselse veenarbeiders.

De *eu*-opgaven in Groningen worden gesteund door Ter Laan's Groninger Woordenboek; het geeft *eu*-vormen voor het

Hogeland en het Oldambt. Maar Swaagman (1824) en Laurman (1822) vermelden alleen *ui*.

Voor de jongere ontronding in het Nederlandssprekende gebied van België verwijzen we naar Verstegen (1941 en 1943), Goossens (1959 en 1963).

Laag[aant.]

De gegevens voor kaart 7 voor het Nederlandse gebied zijn ontleend aan D 2 (1932) 12: (Deze zaal is mij te) *laag*.

Voor het Nederlandssprekende deel van België is gebruikt: ZD 29 (1939) 29: (De muur is) *laag*.

Verder is materiaal ontleend aan Sgv 20. Er zijn ook gegevens verzameld door persoonlijk onderzoek.

Voor Duitsland werden gebruikt het Rheinisches Wörterbuch en het materiaal van het Westfaalse woordenboek.

In het woord *laag* komt de wgm. *â* in het grootste gebied voor in een palatale realisering.

Daar de kaart gebaseerd is op schriftelijk materiaal zijn slechts weinig fonetische realiseringen tot uitdrukking gebracht, alleen degene die van betekenis leken voor het probleem van de umlaut. Daarvoor verwijzen we naar de monografieën en detailstudies. Ook de stijgende tweeklanken zijn niet op de kaart aangegeven. In het oosten van Noord-Brabant worden ze opgegeven in het materiaal van Sgv, maar niet in D 2. Renders (1946, 36) geeft ze aan op de kaart *laag*. Het Zeeuwse Woordenboek noteert een geval voor Oude Tonge op Overflakkee.

Niet alle gegevens voor Zeeland zijn op de kaart verantwoord. De reden was dan dat de spellingen moeilijk te interpreteren waren. We vermelden dit liever in het algemeen dan deze onduidelijke spellingen hier af te drukken. Het probleem van de ‘umlaut in *laag*’ moet veel meer vanuit de fonologische systemen verder bestudeerd worden dan vanuit de fonetische realisaties.

Wanneer we de kaarten van *groen* en *laag* vergelijken, valt op, behalve de onduidelijke toestand in Zeeland, de verspreiding van de geronde niet-palatale vokaal in het umlautsgebied op de *laag*-kaart; de grens tussen wel en geen umlaut is bij *groen* veel scherper te trekken. De niet-palatale vokaal van *laag* schijnt in *laag* expansief te zijn. Bij de vergelijking met de *schaap*-kaart valt op dat in Zuid-Holland en Utrecht in dit woord veel minder *aa*-spellingen voorkomen, in *laag* zijn ze echter in de meerderheid. De kaart van *laten* geeft meer geronde achterklinkers dan die van *schaap*, maar nog een redelijk aantal *aa*-spellingen in dit gebied. Op deze verschijnselen, die we niet kunnen interpreteren, willen we in ieder geval de aandacht vestigen. Voor de *aa* in Mechelen (K 33) verwijzen we naar Van Loey

(1961), die deze beschouwt als een ontronding of depalatalisatie.
De gegevens voor *gaaf* zijn ontleend aan D 14 (1946) 17.

Waard[aant.]

De gegevens voor kaart 10 zijn voor het gehele Nederlandssprekende gebied ontleend aan Rnd 56: (Aarden potten zijn niet veel) *waard*. Voor Nederland werden ze aangevuld met materiaal uit D 39 (1965) 2a: (Die oude eikenhouten kast is veel geld) *waard*.

De gegevens voor het Rijnland zijn ontleend aan het Rheinisches Wörterbuch; de gedeeltelijk onzekere isoglosse tussen een gebied met nauwere en een met wijdere palatale vokaal in Westfalen werd vastgesteld door Prof. Goossens, voor het gestippelde gedeelte was er echter onvoldoende materiaal bij het Westfaalse woordenboek. We hebben het, vermoedelijke, verloop in het zuidelijk gebied aangegeven omdat dit precies aansluit bij de situatie in Nederland. Dr. Entjes deelde ons mee dat Emsland en de graafschap Bentheim een gesloten palataal hebben, die op de kaart met *ee* is aangegeven. Volgens hem heeft Oost-Friesland zowel nauwe als wijdere palataal.

Het woord *waard* werd gekozen omdat het in de Rnd voorkwam.

Voor een aantal plaatsen in Noord- en Zuid-Holland werd opgegeven dat de *aa* licht gerond was of dat de vokaal een geronde achterklinker was. Deze hebben op de kaart het teken van *aa*, dus de kleine cirkel. Het voorkomen van deze ronding is een aanwijzing te meer dat de klank overgenomen is uit de Hollandse spreektaal, vooral zoals die op kaart 6, *laten*, verschijnt. Geronde *aa* wordt opgegeven voor: Oosterblokker (E 35a), Andijk (E 36), Westerblokker (E 57*), Hoorn (E 58), De Rijp (E 69), Purmerend (E 72), Edam (E 77), Oostzaan (E 87), Ilpendam (E 89), Monnikendam (E 91), Weesp (E 121), Muiden (E 122), Laren (E 129), Maarsen (E 189); [ɔ] of [ʊ], al of niet met een diakritisch teken, worden opgegeven voor: Amsterdam (E 109), Ouderkerk (E 119), Ankeveen (E 124), Kortenhoef (E 159), Hilversum (E 161), Zegveld (E 181), Utrecht (E 192), Driebruggen (E 211), Oostvoorne (I 2), Rokkanje (I 8), Vlissingen (I 83), Vianen (K 30), Bolnes (K 47b), Leerdam (K 73), Gellikum (K 76c), Zwijndrecht (K 90), Dubbeldam (K 95).

Weggelaten werden de volgende vormen, daar ze niet waren in te passen in het vereenvoudigde beeld van de klinkerrealisering, dat we hier hebben gegeven. Het zijn: Hoeselt (Q 77): *wjœt*, Vroenhoven (Q 172): *jœ:t* en Piringen (Q 161): *wi̯at*. Alle andere opgaven van Stijgende diftongen zijn

aangegeven met het teken voor *wjaerd*. In vak I, K, L, O is de klinker inderdaad een wijde palataal, maar in vak P komt een neutrale achterklinker voor naast een palatale klinker en in vak Q wordt meest al [*ɑ*] opgegeven, zonder of met lengteteken of teken voor tweetoppig accent.

In de vakken L, O, P en Q komt een aantal verspreide opgaven met [*i*] voor, die we geen afzonderlijk teken hebben gegeven daar ze geen gebieden van enige omvang vormen. Tans (1938 krt 29 blz. 94) geeft uitvoeriger gegevens over de klinker in *waard* voor het zuidelijk deel van Belgisch en Nederlands Limburg.

Enkele hapaxen zijn niet op de kaart getekend, daar de interpretatie van de gebruikte spelling in het verband van het probleem onduidelijk was. Ze zijn te vinden in de Rnd; de plaatsnummers zijn: E 91b, I 135, K 240, L 82.

De opgave van Kokkengen (E 185) is wat vreemd binnen het gebied. De gegevens in de Rnd berusten op de uitspraak van drie proefpersonen. De moeders van twee van hen kwamen uit het *ee*-gebied, resp. uit Westbroek (E 191) en Linschoten (E 216).

We vestigen er de aandacht op dat het woord in Friesland niet gelijk is aan het Nederlandse. Er wordt altijd een adjektief met *-ig*-suffix gebruikt. De klinker is een geronde palataal, behalve bij vijf opgaven, die niet op de kaart zijn genoteerd: Westerschelling (A 2) en Hindelopen (F 2): [*ɔ*]; Oosterburen (B 4) en Oosterend (B 6): [*ɛ*]. Tjalleberd (F 10) heeft, volgens de Rnd naast de Friese de Stellingwerfse vorm; de laatste is niet op de kaart genoteerd. (De fonetische ontwikkeling van de Friese vorm kan déze geweest zijn: *werd-ig* > *wird-ig* > *wurd-ig* > *wur-ig* [*wʌrəX*]. De assimilatie van *d* kan in een ander stadium plaats gehad hebben, ook is het niet zeker dat de stamklinker eerst gerekt en later verkort werd.)

De opgaven voor Blarikum (E 128): [*ɪ.*] en Urk (F 77): [*ɛ.*] en [*a.*] ontbreken ten onrechte op de kaart.

Lijst van afkortingen

Ag 79	-	Vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap van 1879 (afgedrukt in Te Winkel 1899-1901, 32-35).
Ag 95	-	Vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap van 1895 (afgedrukt in Te Winkel 1899-1901, 36-41).
BMDC	-	Bijdragen en mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
BMNC	-	Bijdragen en mededelingen der Naamkundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
Commun.Congrès Dial.	-	Communications et rapports du premier congrès international de dialectologie générale (Louvain 1960) (parties I et II 1964, III et IV 1965).
D	-	Vragenlijst van de afdeling Dialectologie van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (1-30 afgedrukt in Vragenlijsten met register (1931-1958)).
DB	-	Driemaandelijkse Bladen (1909-1931, nieuwe serie 1949-).
DDG	-	Deutsche Dialektgeographie.
Dn	-	Navraaglijst van de afdeling Dialectologie van

		het Instituut voor Dialectologie enz., te Amsterdam.
G	-	Vragenlijst van het Seminarie voor Vlaamse dialektologie te Gent.
HCTD	-	Mededelingen van de Koninklijke Commissie voor toponymie en dialectologie (1927-).
HKZM	-	Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis.
Holl.	-	Hollands.
idg.	-	indogermaans.
LB	-	Leuvense Bijdragen (1896-).
Med.Kon.Ned.Ak. v.Wetenschappen	-	Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
mnd.	-	middelnederduits.
mnl.	-	middelnederlands.
Mnl.W.	-	Middelnederlandsch woordenboek (1885-1929).
NTg	-	Nieuwe Taalgids (1907-).
ode.	-	ouddeens.
ohd.	-	oudhoogduits.
onl.	-	oudnederlands.
OT	-	Onze Taaltuin (1932-1941).

owgm.	-	oudwestgermaans.
Rnd	-	Reeks Nederlandse dialektatlassen, onder redaktie van E. Blancquaert en Willem Pée.
Schönfeld	-	Schönfeld, Historische grammatica van het Nederlands, 8e dr. (1970).
Sgv	-	Enquête van Schrijnen, Van Ginneken en Verbeeten (1914) (in druk verspreid, niet gepubliceerd).
Taalatlas	-	Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland (1939-).
Ts	-	Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde (1881-).
TT	-	Taal en tongval (1949-).
Verh.Dial. Kongres II	-	Verhandlungen des zweiten internationalen Dialektologenkongresses II (Zeitschrift für Mundartforschung, Beihefte, Neue Folge 4 (1968)).
Wem	-	Enquête van P. Willems (1886).
wgm.	-	westgermaans.
Wvl.	-	Westvlaams.
WNT	-	Woordenboek der Nederlandse taal (1882-).
ZD	-	Vragenlijst van de Zuidnederlandse Dialectcentrale te Leuven.

Lijst van aangehaalde werken

Aubin, Hermann, Theodor Frings, Josef Müller, Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden (1926).
Ausems, Th.W.A., Klank- en vormleer van het dialect van Culemborg (1953).
Berg, B. van den, Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een dialektgeografisch onderzoek met zes kaarten (1938).
Berg, B. van den, Boers en beschaafd in het begin der 17e eeuw (1943) - NTg XXXVII, 242-246.
Berg, B. van den, Het dialect van Zandvoort en zijn plaats in de Hollandse dialecten (1959) - BMDC XXI.
Berg, B. van den, (1966). Zie Veen, T. van.
Bergsma, J., Woordenboek bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen (1906).
Bezoen, H.L., Klank- en vormleer van het dialect der Gemeente Enschede (1938).
Blancquaert, E. en W. Pée, Reeks Nederlandse dialektatlassen.

I	Dialektatlas van Klein-Brabant [1925].
II	Dialektatlas van Zuid-Oost-Vlaanderen [1930].
III	Dialektatlas van Noord-Oost- en Zeeuws-Vlaanderen [1935].
IV	Dialektatlas van Vlaams-Brabant [1938].
V	Dialektatlas van de Zeeuwse eilanden [1939].
VI	Dialektatlas van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen (1946).
VII	Dialektatlas van Antwerpen (1958).
VIII	Dialektatlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands-Limburg (1962).
IX	Dialektatlas van Noord-Brabant (1952).
X	Dialektatlas van Oost-Noord-Brabant, de Rivierenstreek en Noord-Nederlands-Limburg (1966).
XI	Dialektatlas van Zuid-Holland en Utrecht (1968).

XIII	Dialektatlas van Noord-Holland (1969).
XV	Dialektatlas van Friesland (1955).
XVI	Dialektatlas van Groningen en Noord-Drente (1967).

Blokhuis, G., Woordenlijst van het dialect van Bunschoten (1936) - Hs. aanwezig in het Instituut voor Dialectologie enz. te Amsterdam.
Bo, L.L. de, Westvlaamsch Idioticon (1873).
Boekenoogen, G.J., De Zaansche volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland (1897).
Boersma, J.S.H., De Friesche oorkonden uit het Archief van het St.Anthony Gasthuis te Leeuwarden II (1939).
Bouw, H., De vocalen van het dialect van de Noord-West-Veluwe (1964) - Doct. scriptie V.U. te Amsterdam, getypt, 2 dln. (tekst en kaarten) - Kopie aanwezig in het Instituut voor Dialectologie enz. te Amsterdam.
Braune, Wilhelm, Althochdeutsche Grammatik. 8e dr. bearbei-

tet d. Walther Mitzka (1953).
Bregman, J., Schagen (1965).
Brill, W.G., Hollandsche spraakleer (1846).
Brill, W.G., Hollandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van Hooger Onderwijs (1849).
Buma, W.J., De geschiedenis van het woord *kreen* (1960) - TT XII 61-70.
Campbell, A., Old English Grammar (1959).
Caron, W.J.H., Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici (1947).
Codex Parisiensis, uitg. door P. Gerbenzon (1954).
Coetsem, Frans van, Zur Entwicklung der germanischen Grundsprache (1970) - Kurzer Grundriss der germanischen Philologie bis 1500. Bd. I Sprachgeschichte 1-93.
Cowan, H.K.J., Esquisse d'une grammaire fonctionelle du vieux-néerlandais (vieux bas-francique) (d'après le psautier carolingien de Wachtendonck) (1961) - LB L 2-58.
Crena de Iongh, A.C., G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen (1959).
Daan, J.C., Wieringer land en leven in de taal (1950).
Daan, J.C., Jo, Klinkerfonemen van het Nederlands, vroeger, nu, straks (1966) - TT XVIII 164-174.
Daan, J.C., Een Westvlaams schaap (1968) - TT XX 128-131.
Daan, Jo en K. Heeroma, Zuidhollands (1965) - BMDC XXX.
Daan, Jo en P.J. Meertens, Toelichting bij de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland (1963) - BMDC XXVII.
Dols, W., Sittardse diftongering. Een hoofdstuk uit de historische grammatica (met 59 archivalische bijlagen) (1953).
Emsinger Codex, De tweede-, uitg. door K. Fokkema (1953).
Entjes, H., Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel (1970).
Entjes, H., Over *ie, uu* en *oe* in de Oost-Nederlandse klinkersystemen (1971) - DB XXIII 145-168.
Flou, K. de, Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen enz. dl IX (1929) - Uitgave Kon.Vl.Academie v. taal- en letterkunde, reeks III, 21.
Foerste, W., Geschichte der niederdeutschen Mundarten. 2. Aufl. (1957) - Deutsche Philologie im Aufriss, I Teil kol. 1730-1898.
Fokkema, K., Het Stadsfries. Een bijdrage tot de geschiedenis en de grammatica van het dialect van Leeuwarden (1937).
Fokkema, K., Grien en farianten (1961) - Pompeblêdden XXXII, 57-59.
Franck, J., Mittelniederländische Grammatik^{2}, mit Lesestücken und Glossar (1910).
Frings, Th., Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen. Mit einer Karte (1913) - DDG V.
Frings, Th., Mittelfränkisch-niederfränkische Studien. I. Das ripuarisch-niederfränkische Uebergangsgebiet (1916) - Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur XLI 193-271.

Frings, Th., Mittelfränkisch-niederfränkische Studien. II. Zur Geschichte des Niederfränkischen (1917) - Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literature XLII 177-248.
Frings, Th., Germanische *ō* und *ē* (1939) - Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LXIII 1-116.
Frings, Th., Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen (1944).
Frings, Th. und J. van Ginneken, Zur Geschichte des Niederfränkischen in Limburg (1919) - Zeitschr. für deutsche Mundarten XIV 97-208.
Frings, Th. en J. Vandenheuvel, Die südniederländsche Mundarten (1921) - DDG XVI.
Gerwen, A. van, Voorloperken inhoudende een kort onderricht der letterkunst (1624).
Ginneken, J. van, Handboek der Nederlandsche taal I (1913, 2e dr. 1928).
Ginneken, J. van, Taalkaart: put (1932-1933 [a]) - OT I 148-149.
Ginneken, J. van, Taalkaart: zoon (1932-1933 [b]) - OT I 251-252.
Ginneken, J. van, Drie Waterlandse dialecten. 2 dln (1954).
Ginneken, J. van en J. Endepols, De regenboogkleuren van Nederlands taal (1917).
Goossens, J., Relictgebieden. Een barrièrestrook in de Limburgse Kempen (1959). - LB XLVIII 48-67.
Goossens, J., Kroonvormige dialectgebieden (1963) - HKZM XVII 253-268.
Goossens, J., Die niederländische Strukturgeographie und die 'Reeks Nederlandse Dialectatlassen' (1965) - BMDC XXIX.
Goossens, J., Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse (1969).
Gr˙ootaers, L. en J. Grauls, Klankleer van het Hasseltsch dialect (1930).
Grootaers, L. en G.G. Kloeke, Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch dialectonderzoek (1926).
Gysseling, M., Chronologie van enkele klankverschijnselen in het oudste Fries (1960) - Fryske studzjes oanbean oan Prof. Dr. J.H. Brouwer 77-80.
Gysseling, M., Proeve van een oudnederlandse grammatica (1961) - Studia Germanica Gandensia III.
Gysseling, M., Het oudste Fries I (1962) - It Beaken XXIV 1-26.
Gysseling, M. en D.P. Blok, Studies over de oudste plaatsnamen in Holland en Utrecht (1959) - BMNC XVII.
Haeringen, C.B. van, Sporen van Fries buiten Friesland II (1923) - Ts XLII 266-291.
Haeringen, C.B. van, Hollands (1936) - NTg XXX 302-310.
Haeringen, C.B. van, 'Spelling pronunciations' in het Nederlands (1937) - NTg XXXI 97-108, 152-163.
Haeringen, C.B. van, Nederlands tussen Duits en Engels (1956).
Heeroma, K., Het Zeefrankisch (1934) - Ts LIII 237-248.
Heeroma, K., Hollandse dialektstudies (1935) [a].
Heeroma, K., Het Amsterdams als *ae*-dialekt (1935) [b] - NTg XXIX 337-356.
Heeroma, K., Ingwaeoons (1939) - Ts LVIII 198-239.
Heeroma, K., De Leidse Taalatlas (1941) - NTg XXXV 337-351 (be-

spreking van afl. 1 en 2).
Heeroma, K., De Taalatlas (1945) - NTg XXXVIII 43-50 (bespreking van afl. 3).
Heeroma, K., Oostnederlandse taalproblemen (1951) [a] - Med.Kon. Ned. Ak. van Wetenschappen, N.R. dl. 14, nr. 8.
Heeroma, K., Ontspoorde Frankiseringen (1951) [b] - Ts LXVIII 81-96.
Heeroma, K., De Westfaalse expansie (1953) - TT V 20-46.
Heeroma, K., De Nederlandse taalatlas (1956) - NTg XLIX 73-80 (bespreking van afl. 4 en 5).
Heeroma, K., Hauptlinien der Ostniederländischen Sprachgeschichte (1957) - Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung LXXX 51-65.
Heeroma, K., De oostnederlandse langevocalensystemen (1961) - Structuurgeografie BMDC XXIII 1-26, met een kaart.
Heeroma, K., Structuurgeografie en structuurhistorie (1963) - Ts LXXIX 165-182.
Heeroma, K., Ingwäonisch in niederländischer Sicht (1964) - Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung LXXXVII 7-23.
Heeroma, K., Frankisch als dialectologisch begrip (1965) [a] - Frankisch, Merovingisch, Karolingisch, Studia Theodisca III 10-33.
Heeroma, K., Wat is Ingweoons? (1965) [b] - Ts LXXXI 1-15.
Heeroma, K., Zur Problematik des Ingwäonischen (1970) - Frühmittelalterliche Studien IV 231-243.
Heeroma, K. en J. Naarding, De ontfriesing van Groningerland (1961).
Heinsius, J., Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels (1897).
Hellinga, W., De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands (1938) - Herdrukt in: Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur (1968).
Hellinga, W., De korte vokalen voor R+consonant in het Noordwestelijk Middelnederlands (1940) - LB XXXII 1-25; Herdrukt in: Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur (1968) 434-458.
Heule, Christiaen van, De Nederduytsche Grammatica ofte Sprace-konst (1625) uitgeg. door W.J.H. Caron - Trivium I, 1 (1953).
Hof, J.J., Friesche dialectgeographie (1933).
Hofker, S., De taal van Melis Stoke (1908).
Holt, Jan ten, Et isoglossenlandschop van Oost-Nederland III (1971) - De Môespot XIV, april, 10-11.
Jacobs, J., Vergelijkende klank- en vormleer der middelvlaamsche dialecten (1911) I Klankleer.
Janszen, H., Die Gliederung der Mundarten Ostfrieslands und der angrenzenden Gebiete (1937) - DDG XXV.
Jörgensen, P., Das Problem der Ingwäonen (1957) - Philologia Frisica Anno 1956, 7-14.
Karsten, G., Het dialect van Drechterland (1931, 1934, I, II).
Kate, Lambert ten, Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche Sprake I (1723).

Keyser, S., Het Tessels. Inleiding, vocabulaire en teksten. (1951).
Kieft, A.P., Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling (1938).
Kloeke, G.G., Hoofdatlas - Verzameling dialectkaarten in handschrift getekend tussen 1915 en 1925. Deze is aanwezig in het Instituut voor Dialectologie enz. te Amsterdam.
Kloeke, G.G., De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese (1927).
Kloeke, G.G., De Noordnederlandsche tegenstelling West-Oost-Zuid weerspiegeld in de *a*-woorden, een dialectgeografische excursie om de Zuiderzee (met kaartjes van de woorden ‘water’ en ‘schaap’) (1933, 1934) - NTg XXVII 241-256, XXVIII 64-85. Herdrukt in: Verzamelde opstellen (1952).
Kloeke, G.G., Woensdag (1936) - Ts LV 148-156.
Kloeke, G.G., Haagsche volkstaal uit de achttiende eeuw (1938) - Ts LVII 15-56.
Kloeke, G.G., Enkele opmerkingen over de cartering van dialectmateriaal in 't bijzonder naar aanleiding van de grenzen van het umlautsverschijnsel (1944) - Ts LXIII 246-257.
Kloeke, G.G., Herkomst en groei van het Afrikaans (1950).
Koelmans, L., Teken en klank bij Michiel de Ruyter (1959).
Kuhn, H., Das Problem der Ingwäonen (1957) - Philologia Frisica Anno 1956, 15-20.
Laan, K. ter, Nieuw Groninger woordenboek. 2e dr. (1952).
Langohr, J., Het Zuidnederlandsch dialectgebied van Overmaas, noordoosten der provincie Luik en westen van 't kanton Eupen, nederfrankisch oppervlakkig geripuariseerd gebied (1936).
Lasch, Agathe, Mittelniederdeutsche Grammatik (1914).
Laurman, M.T., Proeve van kleine taalkundige bijdragen tot beter kennis van den tongval in de provincie Groningen (1822).
Leenen, J., Van ‘muis’ naar ‘maus’ (1930) - HCTD IV 165-215.
Loey, A. van, Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de XIIIe en XIVe eeuw. Fonologie. (1937).
Loey, A. van, De quelques particularités du moyen-néerlandais (1959) - Mélanges de linguistique et de philologie Fernand Mossé in memoriam.
Loey, A. van, Palatalisatie, Mnl. en Zuidndl. *uu*, Mechelse *a*: (Met twee taalkaarten en vier bijlagen) (1961) - HCTD XXXV 131-259.
Loey, A. van, Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands, 8e dr. (1970).
Loey, A. van, Middelnederlandse spraakkunst I, 6e dr. (1969), II, 5e dr. (1968).
Luick, Karl, Historische Grammatik der Englischen Sprache (1913) (1964).
Mansion, J., Oud-Gentsche Naamkunde. Bijdrage tot de kennis

van het Oud-Nederlandsch (1924).
Meertens, P.J., Taalkaart: rug - OT IX (1940-1941) 93-96.
Miedema, H.T.J., De Nieuwfriese 'breking' en zijn verspreiding (1958) - TT X 148-156.
Miedema, H.T.J., Vroegoudfriese relicten met *a* voor oergerm. *ai* in Holland en Zeeland (1970) [a] - Naamkunde II 1-12.
Miedema, H.T.J., Nieuwfries *ljedder* 'ladder' en zijn nevenvormen (1970) [b] - TT XXII 124-127.
Miedema, H.T.J., Noordzeegermaans en vroegoudfries (1971) - LB LX 99-104.
Montanus, Petrus, De Spreeckonst (1635) - Trivium V (1964) uitgeg. door W.J.H. Caron.
Moonen, A., Nederduitsche spraekkunst ten dienste van inen uitheemschen uit verscheidene schrijveren en aentekeningen opgemaekt (1706).
Moulton, W.G., The short vowel system of Northern Switzerland. A study in structural dialectology (1960) - Word XVI 155-182.
Moulton, W.G., The dialect geography of *hast, hat* in Swiss German (1961) [a] - Language XXXVII 497-508.
Moulton, W.G., Lautwandel durch innere Kausalität: die ostschweizerische Vokalspaltung (1961) [b] - ZMF XXVIII 227-251.
Moulton, W.G., Dialect geography and the concept of phonological space (1962) - Word XVIII 23-32.
Moulton, W.G., Phonologie und Dialekteinteilung (1963) - Sprachleben der Schweiz (Festschrift Hotzenköcherle) 75-86.
Moulton, W.G., Phonetische und phonologische Dialektkarten. Beispiele aus dem Schweizerdeutschen (1964) - Commun. Congrès Dial. II 117-128.
Moulton, W.G., Die schweizerdeutsche Hiatusdiphtongierung in phonologischer Sicht (1965) - Philologia Deutsch (Festschrift Henzen) 115-129.
Moulton, W.G., The mapping of phonemic systems (1968) - Verh.Dial. Kongres II 574-591.
Naarding, J., Terreinverkenningen inzake de dialectgeografie van Drente (1947).
Nörrenberg, Erich, Zur niederdeutschen Philologie. Eine Sammlung verstreut veröffentlichter Forschungen, herausgegeben von Rainer Schepper (1969). Hierin: Zwei lautliche Eigentümlichkeiten der Emder Mundart 60-78. Eerder verschenen in: Niederdeutsche Studien. Festschrift zum sechzigsten Geburtstag für Prof. Conrad Borchling (1932) 287-305.
Opprel, A., Aanvullingen en verbeteringen op mijn Dialect van Oud-Beierland II (1931/1932) - In hs. aanwezig in het Instituut voor Dialectologie enz. te Amsterdam.
Pauwels, J.L., Het dialect van Aarschot en omstreken I Tekst, II Kaarten (1958) - Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands.
Pée, Willem, Dialectgeographie der Nederlandsche diminuti-

va. 2 dln. (1938). dl II Materiaal.
Pée, Willem, Van *al, ol* + *d* of *t*, tot [*ut*] en [*ukt*] (1943) - Album René Verdeyen 291-306.
Pée, Willem, Ingvaeoons *vool* (1956) - TT VIII 121.
Pée, Willem, Het Westvlaams (1958) - West-Vlaanderen 289-301.
Pée, Willem, Verschillen en overeenkomsten tussen Zeeuws en Westvlaams (1970) - Gedenkschrift für William Foerste, 366-383 (Niederdeutsche Studien XVIII).
Rakers, A., Die Mundarten der alten Grafschaft Bentheim und ihrer reichsdeutschen und niederländischen Umgebung. (1947) (en de kaarten, niet gedrukt, maar in handschrift aanwezig in het Nedersaksisch Instituut te Groningen, in fotokopie in het Instituut voor Dialectologie enz. te Amsterdam).
Reeks Nederlandse dialektatlassen - zie: Blancquaert, E. en W. Pée.
Renders, J.M., Stijgende diftongen in de dialecten van Oost-Noord-Brabant (1946) - BMDC VIII 17-50 (Oost-Noordbrabantse Dialectproblemen).
Rheinisches Wörterbuch (1928-).
Roels, H., Oostende (± 1930) - Doct. scriptie (Gent) 3 dln. - Kopie op mikrokaarten aanwezig in het Instituut voor Dialectologie enz. te Amsterdam.
Rustringer Handschrift, Het tweede-, uitgeg. door W.J. Buma (1954).
Sassen, A., Het Drents van Ruinen (1953).
Schirmunski, V.M., Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten (1962).
Schönfeld, M., Nederlandse waternamen (1955) - BMNC VI.
Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands, 8e dr. bewerkt door A. van Loey (1970).
Schönhoff, H., Emsländische Grammatik. Laut- und Formenlehre der emsländischen Mundarten. Mit einer Karte (1908).
Schothorst, W. van, Het dialect der Noord-West-Veluwe (1904).
Schrijnen, J., De isoglossen van Ramisch in Nederland (1920).
Séwel, W., Nederduytsche Spraakkonst (1708).
Siebs, Th., Zur Geschichte der englisch-friesischen Sprache (1889, fotomech. herdr. 1966).
Siegenbeek, M., Verhandeling over de Neder-duitsche spelling. 2e dr. (1805).
Smout, H., Het Antwerpsche dialect. Met een schets van dit dialect in de 17e en 18e eeuw (1905).
Sonderegger, Stefan, Die Umlautfrage in den germanischen Sprachen (1959) - Kratylos, Kritisches Berichts- und Rezenzionsorgan für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft IV. Heft I 1-12.
Spiegel, H.Lz., Twe-spraack (1584) - Trivium III (1962), uitgeg. door W.J.H. Caron.
Steller, W., Abriss der altfriesischen Grammatik (1928).
Swaagman, J., Commentatio ad quaestionem ab ordine philosophiae theoreticae et litterarum humaniorum caput tertium. (Groningae 1824). In: Annales Academiae

Groninganae (1828).
Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen voor Nederland, de Nederlands-sprekende delen van België en Noord-Frankrijk en het noordwesten der Duitse Bondsrepubliek, uitgegeven door het bureau van de Centrale Commissie voor onderzoek van het Nederlandse volkseigen te Amsterdam en het Nedersaksisch instituut der Rijksuniversiteit te Groningen (1962).
Tans, J.G.H., Isoglossen rond Maastricht in de dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg (1938).
Tiemeijer, W.F., Klankleer der gedichten van Willem van Hildegaersberch (1916).
Twe-spraack - zie: Spiegel, H.Lz.
Vaelende van Ieper (pseud. van Van Daele), Tijdverdrijf: De schole der scholmeesters ende oefen-perk der Dichters (1805 en 1806).
Vangassen, H., Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant (1954) [a].
Vangassen, H., De Mechelse *a*: (1954) [b] - TT VI 164-167.
Vangassen, H., Aan de grens van Vlaanderen en Brabant III. Ndl. *oe* en *û* voor *r* (1960) - HCTD XXIV 45-76.
Vangassen, H., Aan de grens van Vlaanderen en Brabant IV. Umlaut en ontronding van Ndl. *u* in gesloten lettergreep (1961) - HCTD XXXV 105-129.
Vangassen, H., Noordhollandse charters (1964) [a] - Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands.
Vangassen, H., Aan de grens van Vlaanderen en Brabant VII: Ndl. *o˘* vóór *r* - VIII: Nl. *eu* (1964) [b] - HCTD XXXVIII 57-79.
Veen, T. van en B. van den Berg, Utrechts (1966) - BMDC XXXI.
Vercoullie, J., Spraakleer van het Westvlaamsch dialect (1885) - Onze Volkstaal II 1-47.
Vereecken, C., Van ‘slut-ila’ tot ‘sleutel’. Umlaut en spontane palatalisering op Nederlands taalgebied (1938) - HCTD XII 33-100.
Verstegen, V., De Umlaut van *â* in het Nederlands (1938) - LB XXX 139-147.
Verstegen, V., De ontrondingsgebieden in Zuid-Nederland (1941) - HCTD XV 299-304.
Verstegen, V., Enkele gevallen van ontronding (1943) - HCTD XVII 299-304.
Vooys, C.G.N. de, Verzamelde taalkundige opstellen I (1924).
Vragenlijsten met register (1931-1958) (1960) - BMDC XXII.
Vries, W. de, Over ŭ in open lettergreep in het noordwestelijk Saksisch (1913) - Ts XXXII 168-177.
Vries, W. de, Etymologische aantekeningen (1919) - Ts XXXVIII 257-301.
Vries, W. de, Iets over de verbreidheid en herkomst van het Fries en enige opmerkingen op het gebied der Nederlandsche taalwetenschap (1942).
Weel, M.A. van, Het dialect van West-Voorne (1904).
Weiland, P., Nederduitsche spraakkunst (1805).
Weiland, P., Nederduitsch taalkundig woordenboek (1799-1811).
Welter, Wilhelm, Die niederfränkischen Mundarten im Nord-

osten der Provinz Lüttich (1933).
Wenker, G., Das Rheinische Platt (1915) - DDG VIII.
Weijnen, A., Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant (1937).
Weijnen, A., Het verspreidingsgebied van de ontronding (1963) - Ts LXXIX 81-102.
Weijnen, A., Nederlandse dialectkunde. 2e dr. (1966).
Weijnen, A., De *o* van ik brocht en ik docht (1967) - Brabants Heem XIX nr. 5, 129-130.
Winkel, J. te, Noordnederlandsche tongvallen. Atlas van taalkaarten met tekst (1899-1901).
Winkler, J., Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon, 2 dln. (1874).
Wijk, N. van, Vocaalrekking vóór *R*+dentaal (1907) - Ts XXVI 33-65.
Wijk, N. van, Een oudwest-nederfrankies AE dialekt (1911) - Ts XXX 161-189.
Wijk, N. van, Gerekte *A, F* vóór *R*+dentaal (1912) - Ts XXXI 21-37.
Zwaan, F.L., Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst (1939).

*1

[Kaarten]

[1.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[2.]

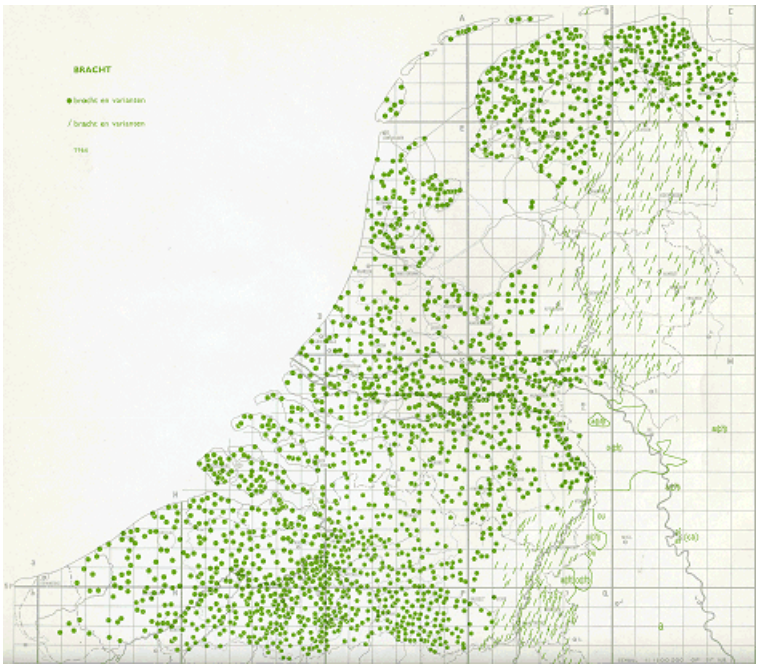

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

*3

[3.]

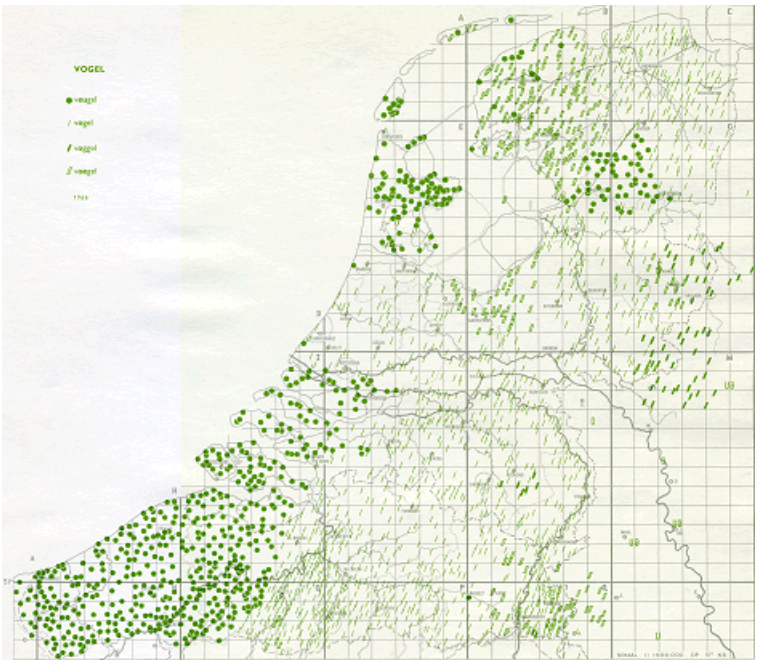

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[4.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[5.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[6.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[7.]

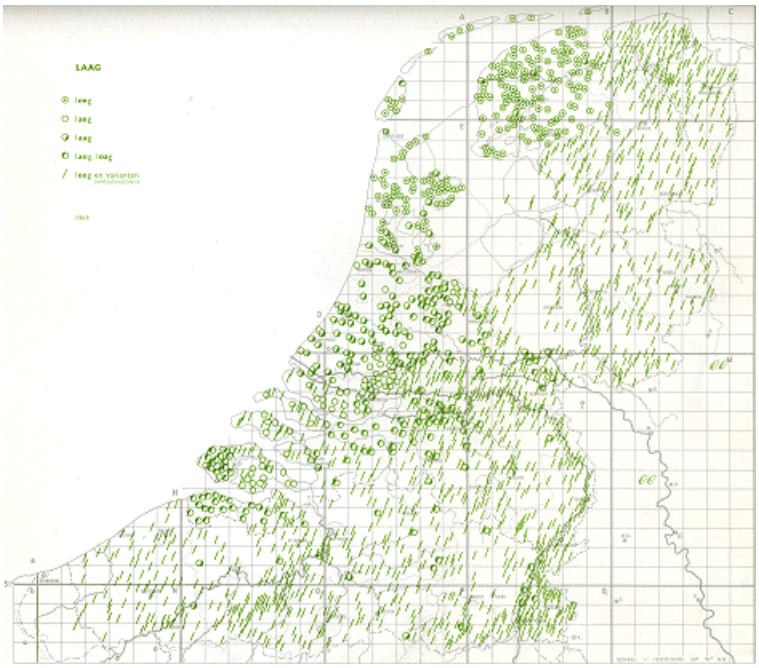

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[8.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[9.]

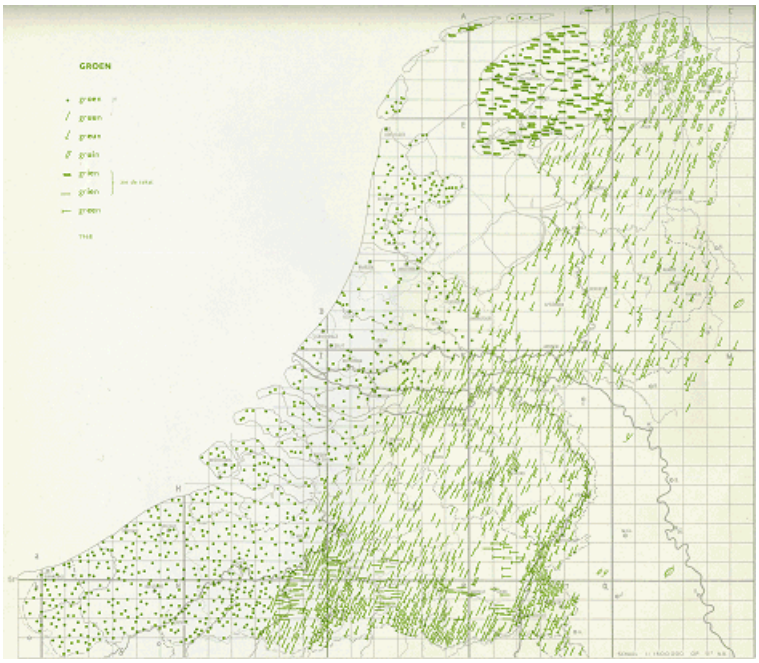

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

[10.]

ATLAS VAN DE NEDERLANDSE KLANKONTWIKKELING, UITGEGEVEN DOOR DE DIALECTENCOMMISSIE VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.